

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

126:2. 2006

KORTARE RECENSIONER

Mona Bläsjö, *Studenters skrivande i två kunskapsbyggande miljöer*, Diss, Acta Universitatis Stockholmiensis/Stockholm studies in Scandinavian Philology 37, Stockholm 2004. 320 s.

Fredrik Schoug, *På trappans första steg. Doktoranders och nydisputerade forskares erfarenheter av akademien*, Studentlitteratur, Lund 2004. 213 s.

Lars Strannegård (red), *Avhandlingen. Om att formas till forskare*, Studentlitteratur, Lund 2003. 280 s.

Frågan om huruvida politiska makthavare styr för mycket eller för lite över den akademiska utbildningen är central för etnologen Fredrik Schoug i boken *På trappans första steg*. Av dagspressens debattsidor framgår att representanter för universiteten uppfattar den politiska styrningen som allt för stark, påpekar Schoug. Utbildningen är inte tillräckligt fri, menar man. Att det är negativt och att forskningsreformen från 1998 fått ogynnsamma följder framhålls också. Samtidigt finns annan forskning som antyder att universiteten är politiskt svårstyrda och tröga organisationer. Gamla strukturer hänger kvar trots reformförsök.

Schoug poängterar emellertid att endast ett fåtal av alla universitetsanknutna har tillträde till debattsidorna, som därför inte ger en representativ bild. I stället koncentrerar han därför sin studie kring doktorander och nydisputerade forskares åsikter om universitetssystemet. 68 forskare inom sociologi, statsvetenskap, litteraturvetenskap och etnologi från Lunds och Umeås universitet är intervjuade. Syftet är att analysera erfarenheter på lägre nivåer inom universitetssystemet genom ett underifrånperspektiv.

Ett liknande angreppssätt återfinns i Lars Strannegårds antologi *Avhandlingen*. Syftet är här att ge perspektiv på och avdramatisera avhandlingsprocessen. Disputerade företagsekonomer ger tillsammans med en etnolog sin syn på forskarutbildning och avhandlingsskrivande. I motsats till Schougs bok representeras handledare och professorer här tillsammans med nya doktorer. Det ger en spännvidd på åsikterna där nydisputerade beskriver sina egna svårigheter under forskarutbildningen och professorer ger handfasta tips för avhandlingsskrivande.

Att vinna legitimitet och skapa identitet är avgörande inom systemet. Schoug visar att forskare legitimerar sin verksamhet antingen internt eller externt. Ämnesval eller metodval kan exempelvis motiveras med att förhållandena inte undersökts av någon annan forskare, eller genom att de har särskilt samhällsintresse. Som identitetsformande projekt kan forskarutbildningen aldrig bli ett "löneslaveri"; den slukar engagemang och blir en del av den egna personligheten. Samma fråga om socialisering är central i etnologen Lena Gerholms text i Stran-

negårds antologi. Även hon visar på vikten av att bli bekräftad och att få erkännande. Gerholm demonstrerar vidare de motsägelsefulla krav som systemet ställer på att vara briljant, men inte för tidigt under utbildningen, och att vara innovativ, men inte alltför mycket. Strategierna för att uppnå målen varierar med hur länge någon varit i systemet.

Att ta och ge kritik är också centralt i socialiseringen. Att bemöta argumenten nonchalant eller att reducera all kritik till en och samma fråga försvårar processen. Det gäller att i stället tillägna sig den tysta kunskapen om när man skall argumentera för sin sak och när man bör ge efter. Avhandlingsskrivandet som identitetsskapande process återkommer i flera bidrag till antologin. Här sätts fokus på hur forskarutbildningen ger verktyg för att uttrycka den egna rösten, hur forskaridentiteten formas i det man gör och i relation till andra, exempelvis i seminarierummet. Jeanette Wikström menar rentav att förmågan att "möta och orientera sig i alla värderingar som råder inom en professionell kultur" är avgörande för om avhandlingen slutförs eller inte (s 147). Att det är svårt, inte minst eftersom det finns en så kallad tyst kultur och eftersom alla värderingarna inte är uttalade, visar Miriam Salzer-Mörling.

Socialiseringens betydelse speglas i Schougs bok även genom att åsiktskillnaderna tydligt kopplas till individens position i universitetssystemet. Etablerade forskare kritiserar de politiska krav som kommer utifrån, medan doktoranderna är kritiska mot systemet i sig. Kritiken mot reformen från 1998 är dock mindre från doktorandhåll. Frågan om finansiering av doktorandstudierna, som tidigare uppfattades som ett centralt problem, har minskat i betydelse genom reducerad antagning till forskarutbildningen och lön från första dagen.

Det finns en stor diskrepans mellan högskoledebattens betonande av den högre utbildningens betydelse för bland annat ekonomisk tillväxt och den enskilda forskarens känsla av obetydlighet. Forskare inom humaniora och samhällsvetenskap socialiseras in i akademien utan tydliga vägar ut på arbetsmarknaden. Doktoranderna skapar sin egen legitimitet genom att se utbildningen som belönande i sig; som ett sätt att utvecklas snarare än att bli utbildad. Bekräftelse är viktigt, men många har en känsla av att det man skriver inte kommer att läsas av så många andra. Något som ytterligare spär på denna känsla är att produktionen av text, snarare än konsumtionen av densamma, är meriterande. Visserligen skulle en textproduktion som inte tog hänsyn till andra texter anses som fattig, men visst torde många av oss känna en ångslan över att inte bli lästa. Är det därför många har så svårt att komma igång med skrivandet? Att just det är ett av de viktigaste momenten – att hela tiden skriva – betonas annars av flera av författarna i *Avhandlingen* (se särskilt Alf Rehn som på ett personligt sätt behandlar skrivprocessen).

Mona Blåsjo diskuterar i sin avhandling i nordiska språk hur studenter i två "kunskapsbyggande miljöer", historia och nationalekonomi, insocialiseras i ämnet. Det är en intressant undersökning som borde inspirera till fler djupstudier av

andra institutioners verksamhet. Skrivandet på A-, B- och C- nivåer står i centrum och jämförs med vad mer etablerade forskare har uttryckt att ämnet skall innehålla i läroböcker, läroplaner och på disputationer. Det är tydligt att akademiska miljöer kan skilja sig mycket åt. Vid den nationalekonomiska institutionen är det matematiskt-logiska resonemanget ett slutmål, medan det på den historiska institutionen i stället gäller att förvärva ett kritiskt-pluralistiskt perspektiv. Båda institutionerna lyckas förmedla detta till sina studenter – C-studenterna är närmare målet än A-studenterna. För att riktigt lyckas med att få dessa kunskaper att djupna är det viktigt att studenterna känner att de bidrar till kunskapsläget. Det gör studenterna i historia. Samtidigt förhåller de sig mer okritiska till målet i jämförelse med studenterna i nationalekonomi. Att det inte kan vara lätt för en student att byta ämne står klart.

Blåsjö diskuterar inte om kvinnliga respektive manliga studenter har olika upplevelser av anpassningen på sina institutioner. Att det finns könsskillnader visar dock Schoug. Känslan av att inte riktigt passa in och att inte bli bekräftade är starkare hos kvinnor som går igenom forskarutbildningen än hos män. Schougs studie visar även att kvinnor är mer benägna att erkänna misslyckanden och att internalisera nederlag. Mer än manliga doktorander upplever de också stress och press under avhandlingsarbetet.

Strannegårds antologi innehåller en personlig betraktelse över hur det är att vara kvinnlig doktorand. Med stor öppenhet berättar Emma Stenström om de egna upplevelserna under forskarutbildningen. Förutom stressen tar hon upp att hon blev utsatt för sexuella trakasserier, ett av de grövsta brotten mot en jämställd utbildning. Det förekommer i alla miljöer, men doktorandens beroende av sin handledare, såväl finansiellt som intellektuellt, har få motsvarigheter på andra arbetsplatser och trakasserier kan därför bli helt förödande för möjligheterna att fullfölja arbetet.

Även Fredrik Schoug understryker, och jag delar hans tolkning, att det är begripligt att kvinnliga doktorander känner större stress än sina manliga kolleger. Kvinnor har, åtminstone hittills, haft mindre att vänta sig av akademien. En mindre andel kvinnor än män fortsätter högre upp i universitetens hierarkier. Han kritiserar också det starka konkurrenstänkandet inom akademien. "Varje gång en anställning upphör väntar ett nytt nålsöga att ta sig igenom" (s 171). Motivet skall vara att forskningen blir bättre, att forskarna sporras och att de bästa blir kvar om forskningen konkurrensutsätts. Men även om några blir sporrade skapar konkurrensen stor osäkerhet. Schoug menar att konkurrensideologin snarare har funktionen att legitimera ett ojämnt system.

Av *Doktorandspegeln* (Högskoleverkets rapport 2003:28 R), där svar från doktorander som tillfrågats om forskarutbildningen ur en rad aspekter redovisas, framgår att 80 procent av doktoranderna i det svenska högskoleväsendet skulle välja att påbörja forskarutbildning om de ställdes inför samma val igen. Utbild-

ningen anses vara stimulerande och arbetsmiljön bra i det att man känner sig accepterad av sina kolleger. Det är positivt! Samtidigt är många missnöjda och som ovan påpekats finns det tydliga könsskillnader här. Kanske finns det också skillnader grundade på etnicitet. Den etniska diskrimineringen på universitet och högskolor vet vi inte mycket om.

Ute på institutionerna pågår kritiska samtal i korridorerna och sjukskrivningstalen ökar. Vari består då missnöjet? Flera har pekat på att forskningsreformen från 1998 har gjort att arbetstakt och stress ökat. Det finns också en allmän oro över att de kommande förändringarna i samband med den så kallade Bologna-processen kommer att försämra situationen ytterligare. Såväl Schougs som Stranegårds böcker synliggör andra strukturer. Det verkar inte nödvändigtvis vara ett snabbare tempo i sig som är problemet. Otydlighet inom akademien, en oro över vad utbildningen faktiskt leder till och ojämlika förhållanden tycks påverka mer. Texterna bör kunna utgöra grund för diskussioner på institutionerna som kan leda till bättre arbetsmiljö. Jag är beredd att hålla med Schoug: att just frihet från politiska ingripanden skulle förbättra systemet är osannolikt.

Susanna Hedenborg

Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*, Studentlitteratur, Lund 2004. 394 s.

Efter en trög start har forskningen i historiedidaktik om inte exploderat så åtminstone fått ett bredare genomslag än tidigare. En grupp bestående av i huvudsak Lundahistoriker vill i 19 artiklar i denna antologi belysa historiedidaktiken som ett svar på det nya intresse som uppstått för forskningsområdet. Varför förmedlas historia och hur? Varför är historia viktigt? Boken riktar sig främst till historiestudenter, lärarstudierande och redan verksamma lärare.

Antologin har fyra teman. I den första delen, "Historiedidaktikens teori", förklarar Klas-Göran Karlsson vad historiedidaktik är, hur forskningen ser ut samt reder ut begrepp som historiemedvetande, historiebruk med mera. I den andra delen, "Historiedidaktikens manifestationer", visar konstvetaren Max Liljefors och historikerna Eva Queckfeldt, Ulf Zander, Per Eliasson, Kristian Gerner, Klas-Göran Karlsson och Lars M Andersson hur man på olika sätt kan förmedla historia och hur en historiedidaktisk analys skulle kunna se ut på ett givet källmaterial.

I den tredje delen, "Historiedidaktikens kategorier", diskuteras två analytiska kategorier eller teoretiska perspektiv som på senare år fått stor uppmärksamhet inom forskningen: genus och narration. Martin Alm diskuterar i en analys av den svenska Amerikabilden berättelsebegreppets användbarhet. Den narrativa teorin kommer ursprungligen bland annat från den franske filosofen Paul Ricœur, som

menade att människan har en narrativ identitet. Vi förstår oss själva och omvärlden genom att skapa berättelser, det vill säga ordna händelser i en viss specifik följd så att de blir meningsbärande. Alm visar hur olika grupper i Sverige under mellankrigstiden konstruerade skilda berättelser om Amerika, beroende på behov och intressen. Av rädsla för att det skulle bli i Sverige som det var i USA skapade traditionalisterna en varnande berättelse, medan modernisterna ville berätta om Amerikas positiva inverkan på Sverige som nation. Båda grupperna använde sig av historien, den amerikanska och den svenska, för att förmedla sina respektive berättelser.

Särskilt intressant är Charlotte Tornbjers artikel. Hon beskriver hur hon försökt "gifta ihop" historiedidaktiken med genusteorier, något som sällan tidigare gjorts. I "Kristina och kanonen. Ett genusperspektiv på några historiedidaktiska frågor" analyserar Tornbjer uppförandet av statyn av Kristina Gyllenstierna utanför Stockholms slott år 1912. Varför reste man en staty av just denna kvinna och vad ville man förmedla med statyn? Med hjälp av genusbegreppet förklarar Tornbjer hur statyn har förmedlat olika historier för olika människor under 1900-talet. För både män och kvinnor representerade Kristina-statyn en stark kvinna som slogs för sitt land mot danskarna, men man tolkade detta på olika sätt. För samtidens kvinnor bevisade statyn att också kvinnor borde få rösträtt och politisk makt. För samtidens män var hon en uppmaning: om till och med en kvinna på 1500-talet kunde delta i den nationella kampen, så fanns det ingen anledning för samtidens *män* att låta bli. Charlotte Tornbjer framhåller att en viktig dimension försvinner om man helt undviker genusperspektiv i den historiedidaktiska forskningen.

Den fjärde delen, "Historiedidaktikens praktik: historia som skolämne", ägnas historielärarna, skolämnet historia och skolans undervisning i detsamma. Artiklarna här är författade av Bengt Nilson, Niklas Ammert, Per Eliasson, Klas-Göran Karlsson, David Mellberg, Kenneth Nordgren och Hans Albin Larsson.

Boken är genomgående välskriven och lättläst och förmedlar ett genuint intresse för historiedidaktik och historieämnet som sådant. Artiklarna undviker att upprepa varandra, vilket annars ofta kan bli fallet i antologier.

Den enda artikel jag är tveksam till är lundahistorikern Eva Queckfeldts "Det var en gång... Om historiska romaner och romaner som blivit historiska". Queckfeldt ägnar större delen av artikeln åt romaner som enligt den gängse definitionen inte kan räknas som historiska. Hon menar att en historisk roman kan vara en bok som blivit historisk för att den är gammal, trots att den handlade om samtiden när den skrevs. Vanligen definieras historiska romaner som berättelser där författaren valt att förlägga handlingen till historisk miljö. Det är också tveksamt om en samtidsroman från det tidiga 1900-talet kan användas i skolundervisningen som källa till hur saker förhöll sig när romanen skrevs. Queckfeldt menar detta när hon analyserar *Den allvarsamma leken* av Hjalmar Söderberg. Men man kan inte utgå från att en roman passivt speglar sin tid. Queckfeldt anser att en roman

skrivna för länge sedan ger eleverna en inblick i hur forna tiders människor tänkte men en boks karaktärer är inte nödvändigtvis representativa för den tidens människor. Inte heller behöver det ha varit författarens intention att skildra sin samtid som den var.

Så gott som alla författarna i antologin tar upp begreppet identitet. Vid bokens slut har de också visat hur historia och identitet hänger samman och därmed även förklarat varför historia är så viktigt i skolan och i samhället och varför det är viktigt att forska om förmedlingen av historien. Historia måste förmedlas för att vi skall förstå oss själva och vårt samhälle i dag; historien är nu!

Sanna Henriksdotter

Christina Carlsson Wetterberg & Anna Jansdotter (red), *Genushistoria. En historigrafisk exposé*, Studentlitteratur, Lund 2004. 272 s.

Genusvetenskapen har under de senaste 20 åren vuxit sig allt starkare som eget ämne och har nu så pass många år på nacken att det är dags att sammanfatta läget; hur har genushistoria utvecklats och vart är ämnet på väg?

I en historigrafisk exposé har Lundahistorikerna och genusvetarna professor Christina Carlsson Wetterberg och den nydisputerade Anna Jansdotter samlat tio texter för att ge en bild av genusvetenskapens utveckling och av hur debatten kring ämnets innehåll och inriktning förts. Antologins texter är uppdelade i tre avsnitt, till viss del kronologiskt ordnade men framförallt tematiskt.

Den första delen tar avstamp i diskussionen mellan feministiskt respektive marxistiskt inriktade forskare om vad patriarkatet är och om och hur de båda teoribildningarna kan förenas. I artikeln "Det olyckliga äktenskapet mellan marxism och feminism" hävdar den amerikanska kvinnoforskaren Heidi Hartmann att marxismens kategorier är könsblinda och att det inte räcker med att utgå från kvinnornas förhållande till det ekonomiska systemet. Hon anser att vi bättre förstår vårt samhälle om vi inser att det både är kapitalistiskt och patriarkalt. Mot detta invänder författarna till efterföljande artikel – Christina Carlsson Wetterberg och sociologerna och genusvetarna Joke Esseveld, Sara Goodman och Karin Widerberg. De menar att Hartmann varken lyckas reda ut vad som konstituerar patriarkatets egen dynamik eller övertyga om att det är i termer av patriarkala och kapitalistiska strukturer grunderna för männens dominans bör analyseras. I samma artikel diskuteras också de försök att förena marxistisk och feministisk teori som gjorts av kvinnoforskarnas Sandra Harding, Azizah Al Hibri och Iris Young. Diskussionen visar hur många skilda innebörder begreppet patriarkat kan ha.

I antologins andra del diskuteras det poststrukturalistiska inflytandet på genusvetenskapen och då särskilt den amerikanska historikern Joan Scotts bety-

delse. Genom tre artiklar från *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, ursprungligen publicerade i slutet av 1980- och början av 1990-talet, redovisas tankar om hur genus kan fungera som analysverktyg. Först ut är genusforskaren och historikern Yvonne Hirdman, som i en artikel från 1988 presenterar sin syn på begreppet genus-system och grunddragen i sin teori. Hon menar att genussystemet delvis följer sin egen logik och att teorierna därför skall förstås som delförklaringar snarare än som teorier. I artikeln som följer invänder Christina Carlsson Wetterberg och framhåller att Hirdman får problem när hon applicerar sin modell på ett empiriskt material och att dessa problem bottnar i att Hirdman avfärdat varför-frågor och avstått från att klargöra de teoretiska premisserna för den historiska analysen. Wetterberg tar också upp motsättningarna mellan en generell och en individuell kvinnlig underordning. Bokens andra del avslutas med en artikel av den norska historikern Gro Hagemann, som ligger nära den poststrukturalistiska uppfattningen. Hon diskuterar hur diskursanalysen skulle kunna utvecklas och argumenterar för det poststrukturalistiska förhållningssättet samtidigt som hon också kallar det en "opålitlig allierad". Hagemanns artikel skrevs 1994. Hur har poststrukturalismen påverkat genusforskningen sedan dess?

Det sista avsnittet tar upp just konsekvenserna av det poststrukturalistiska inflytandet och diskussionerna kring utvidgningen av genusvetenskapens forskningsfält. Artiklar om etnicitet, homosexualitet och den framväxande maskulinitetsforskningen får tjäna som exempel. Paulina de los Reyes, ekonomhistoriker, menar att svenskheten måste problematiseras och att etnicitet måste bli en kategori även inom genusforskningen medan historikern Jens Rydström, verksam vid Centrum för genusstudier, tar upp homosexualiteten som ett försummat forskningsfält. Både Rydströms artikel och den efterföljande om maskulinitetsforskning skriven av historikern David Tjeder, som i sin avhandling behandlat just maskulinitet och manlighetsideal, ger goda inblickar i respektive ämnes forskningsläge. Tjeder är kritisk till de delar av genusforskningen som sätter likhets-tecken mellan kön och kvinnor eller mellan kön och kvinnlig underordning.

I bokens avslutande del behandlas alltså konkret vad ämnet bör innehålla. Därigenom ges en tydlig bild av utvecklingen från kvinnohistoria till en mer diskursinriktad genushistoria. Antologin avslutas med en epilög av Ida Blom, betecknad "den nordiska kvinno- och genushistoriska forskningens Grand Old Lady", som i ett längre historiskt perspektiv reflekterar över det moderna och postmoderna subjektet.

Artiklarna erbjuder ett levande och konkret samtal samtidigt som de ger en god inblick i såväl ämnets utveckling som nuvarande forskningsläge, utan att göra anspråk på att teckna en heltäckande bild. Upplägget, där olika uppfattningar tillåts bryta och skava mot varandra, gör boken till undervisningslitteratur när den är som bäst, men den är också intressant och användbar för de mer initierade. Boken visar att genusvetenskapen har lämnat vaggan, blivit mångfaldig och

pluralistisk och därför fått en intern debatt. *Genushistoria* antyder att en exposé om ytterligare 20 år kommer att bli bra mycket tjockare.

Josefin Englund

Pelle Snickars & Cecilia Trenter (red), *Det förflutna som film och vice versa. Om medierade historiebruk*, Studentlitteratur, Lund 2004. 300 s.

Kan filmer verkligen göra seriöst anspråk på att skildra historien? Och vilka möjligheter har filmmediet egentligen att fungera som historisk källa? Pelle Snickars och Cecilia Trenters antologi *Det förflutna som film och vice versa* tar upp sådana frågor till behandling. I bokens inledning ställs den retoriska frågan om bilden av det förflutna är ett forskningsfält. Redaktörerna diskuterar i sammanhanget två centrala frågeställningar, eller kanske snarare två områden i studiet av historia som film: dels de fiktioner som iscensätts i historiska spelfilmer, dels filmens roll som audiovisuellt källmaterial eller "historiska verklighetsbilder", som Frans Hallgren kallade dem redan 1914 i sin distinktion mellan de båda bildtyperna. Att den rörliga bildens sätt att betrakta och berätta samtidshistorien ger nya infallsvinklar på den traditionella historieskrivningen i bokform är ett obestridligt faktum, som också uppmärksammats av allt fler historiker på senare år.

Men redaktörerna föreslår ytterligare nyanseringar av bilden. De urskiljer fyra typer av historisk mediering inom filmen. Bland spelfilmerna kan, menar de, en åtskillnad göras mellan å ena sidan mer spektakulära och mindre seriösa iscensättningar och å den andra mer historiskt korrekta sådana. Gemensamt för all historieförmedling i historiska spelfilmer, oberoende av deras grad av exakthet, är emellertid – det menar bland annat filmsociologen Pierre Sorlin – att de tenderar att säga mer om den samtid som producerat dem än om den historiska epok de har ambitionen att skildra.

På den dokumentära sidan låter sig historiska dokumentärer skiljas ut från mer oredigerat arkivmaterial, enskilda tagningar som trots – eller tack vare – sin fragmentariska karaktär bidrar till att förmedla historien. Paradoxalt nog innebär just graden av redigering i historiska dokumentärer att deras historieförmedlande status i motsvarande grad blir mindre. Inte minst de enskilda tagningarna har intresserat redaktörerna, därför att denna kategori "närmar sig ett slags status som historiskt dokument". Genom att representera det förflutna nu blir de "ett slags visuellt spår av det förgångna i bildform". Intressant är noteringen att just dokumentärsekvenser av gatuliv från Stockholm i ett inlägg från filmcensorn Gustaf Berg 1915 användes som motivering för idén att börja arkivera film.

Antologins bidrag rör sig över ett brett historiskt fält, från den inledande analysen av Steven Spielbergs tongivande historieförmedling, signerad filmvetaren

Mats Jönsson, till dokumentärfilmaren Göran Gunérs sammanfattande betraktelse över konsten att som filmare konkret gestalta det förflutna på vita duken, och beroendet därvid såväl av goda berättelser som av bevarade dokument.

Däremellan rymms en rad bidrag från olika historiker: Peter Aronsson, som tecknar bilden av "Mobergland" – platser som rönt särskild uppmärksamhet bland annat genom Jan Troells filmatiseringar av Utvandrareposet – Cecilia Trenter som analyserar porrfilmens historiebruk, Clioporr kallad, och David Ludvigsson om Häger och Villius' dokumentärer, som han även ägnat sin avhandling. Dessa texter har en del gemensamt i sina angreppssätt. De koncentrerar sig på så kallat "medierat historiebruk", och fokuserar då främst produktionsperspektivet. Filmmediet blir därmed en vehikel för förmedling av historiskt stoff. Trenter noterar sålunda, att "Historiebruket ser olika ut i böcker för barn, i kvalitativ spelfilm, reklam, pornografi, kort sagt i de genrer som går under benämningen populärkultur. Kravet på realism, konsekvens och trovärdighet skiljer sig kraftigt åt". Är detta resonemang inte en truism? Att syftet med och sättet att använda historien är olika i olika genrer är lika självklart som att generernas övriga uttryckssätt varierar.

Ludvigsson åter urskiljer tre kategorier eller "faktorer som påverkar produktionen av en historisk dokumentärfilm", nämligen kognitiva, moraliska och estetiska hänsyn. Avslutningsvis konstaterar han att "exakt hur stor betydelse de [faktorerna] får beror på vilken del av filmskapandeprocessen som filmaren väljer att prioritera. Därför kan olika faktorer ha olika betydelse för olika producenter i olika produktionssammanhang". Här utgår han i praktiken från sitt eget tolkande perspektiv, som han sedan tillskriver upphovsmannen. Dessutom tenderar filmaren och producenten, som inte nödvändigtvis är samma person, att flyta ihop i hans resonemang. Men när exempelvis Errol Morris bestämde sig för att göra *Fog of War*, om Vietnamgeneralen Robert S McNamara, är det knappast troligt att han utgick från en kalkyl hur olika kognitiva, moraliska eller estetiska hänsyn skulle förhålla sig till varandra. Detta hindrar förvisso inte att det kan vara legitimt att utnyttja sådana kategoriseringar i själva tolkningsarbetet.

Ett antal filmvetarbidrag – från Malin Wahlberg, Pelle Snickars, Mats Björkin – lägger i stället tonvikten vid det betraktande perspektivet. De skriver om sins emellan vitt skilda materier: Wahlberg om det av filmaren Péter Forgács initierade familjefoto- och amatörfilmsarkivet i Budapest ur vilket ett urval bilder samlats i hans videoserie *Private Hungary*, Snickars om prins Wilhelms dokumentärer och Björkin om industrifilm. Gemensamt är dock deras fokus på hur respektive filmer fungerar i sin receptionscontext, hur åskådarna tar emot dem och förstår dem.

En position någonstans däremellan intar historikern Ulf Zander, som diskuterar Sovjetunionen och dess minst sagt ambivalenta förhållande till historien. (Artikeln har också legat till grund för bokens omslagsillustration ur Sergej Eisensteins film *Alexander Nevskij* från 1938.) Ämnet är högtintressant och den lärdom som kan dras av artikeln av vitalt intresse: filmmediet ägde en mer central roll i

samtidshistorien än vad Eisenstein och hans filmkollegor förmodligen någonsin tillmätte det. Dessutom kom mediets ideologiska kapacitet inom Sovjetsystemet i själva verket att verka starkt begränsande på enskilda filmares uttrycksfrihet. Kanske just tack vare artikelns övriga kvaliteter är det svårt att inte förefalla till viss knappologisk kritik i marginalen, som att det kan förefalla som om John Reeds klassiker *Tio dagar som skakade världen* kom ut 1967 – året för den första svenska utgåvan – i stället för 1919, eller att Eisensteins filmtolkning av Reeds *Oktober* – ”premiär först 1928” – nämns som vore alternativtiteln *Tio dagar som skakade världen* ett rent sammanträffande. Zander visar ändå främst på en dynamisk användning av film från historikerhåll, där estetiska, politiska och historiska kontexter sätts i inbördes relation.

Snickars och Trenters antologi visar på betydelsen av mer forskning kring medierad historia. Därutöver ligger en väsentlig poäng i att den förtjänstfullt visar värdet och behovet av en ökad dialog mellan de olika discipliner som har anledning att utnyttja rörliga bilder som historiskt källmaterial.

Bo Florin

Anders Högberg & Håkan Kihlström (red), *Medeltid på tevetid – en dokusåpas historiedidaktik*, Malmö Museer, Malmö 2005. 95 s.

Sveriges Televisions historiedokusåpa *Riket* underhåller Sverige för andra säsongen. Samtidigt har Malmö Museer, som ställt ut föremål från serien, utkommit med en antologi där historiker och andra skribenter kommenterar den första säsongen av serien. Det är en vacker liten volym, illustrerad med ett tjugotal färgbilder. Bidragen spretar påtagligt; ett par av dem handlar i första hand om utställningen och därmed bara antydningvis om *Riket*. Det gäller exempelvis Kristian Bergs text som utgör en museimans kritiska självreflektion. Han skriver att av demokratiska skäl måste museerna öppnas för annan expertis än den som brukat få styra och ställa, och att andra berättelser än ”de vi ängsligt tillskriver vetenskapligt värde” har sitt berättigande (s 92). Han försvarar alltså det lite originella i att Malmö Museer ställer ut föremål som utger sig för att visa det förflyttna, men som i själva verket är nytillverkade och inte autentiska, historiska föremål.

Arkeologen Mats Burström är inne på ett liknande spår när han skriver om föremål och de känslor de kan frambringa. Föremåls emotionella dimension är enligt honom ”en blind fläck” för arkeologin (s 22). Det luriga med föremålen i *Riket* är naturligtvis att de är nytillverkade och alltså inte alls från medeltiden. Men i många människors ögon är historiens exakta kronologi inte avgörande för upplevelsen, hävdar Burström, tvärtom kan en diffust definierad kronologi tydliggöra andra saker. Vad den diffusa kronologin kan säga får vi inte veta av Bur-

ström. Men frågor om autenticitet och upplevelser av ett diffust förr är spännande och jag hoppas att Burström i annat sammanhang skriver mer utförligt så att vi får veta vad han tycker sig se.

Antologins historiker är mer fokuserade på hur det förflutna gestaltas i TV-serien. Dick Harrison slår i sin text fast att *Riket* inte säger någonting om 1300-talet, fast det är i detta århundrade som serien utger sig för att utspelas. Utifrån ett antal exempel visar han att valet av sekel haft ingen eller liten effekt på de kläder, intriger, uppgifter och tävlingar som tittaren möter. Istället anser han att serien är ett typiskt uttryck för dagens nyromantiska medeltidsvurm. Det innebär att dokusåpan utspelas i en slags symbolisk förflutenhet, som är mera sagotid än specifik medeltid.

Åsa Linderborg bidrar med en idéanalytisk tolkning av serien. Hon betonar att *Riket* å ena sidan skildrar klassamhället med dess orättvisor – vilket hon välkomnar – men anser å andra sidan att hierarkien i sig framställs som oföränderlig vilket leder till att ingen grundläggande kritik riktas mot dessa orättvisor. Eftersom spelet är organiserat så att individer står mot individer, så blir kollektiva ansträngningar ”meningslösa” (s 40), vilket Linderborg karakteriserar som en osanolik och anakronistisk beskrivning av sociala rörelser på 1300-talet.

Roger Johansson kopplar *Riket* till historieundervisning och historiekulturforskning i stort. Hans resonemang utmynnar i frågan hur serien kan användas i undervisningen? På de avslutande sidorna ställer han sedan en mängd frågor, som lärare och elever kan ställa till serien. Det är uppslagsrikt men ger samtidigt ganska få svar. Johansson är även inne på det intressanta faktum att *Riket* motiverats inom Sveriges Television bland annat för sina folkbildande kvaliteter.¹ Han påpekar att konceptet bestod inte bara av TV-serien utan också av en webbsida och en bok, som skulle fördjupa tittarnas kunskaper. Jag får tillägga att även utställningen på Malmö Museer bör ses som del av konceptet, liksom ett Riket-spel från Alga och en singel med titelsången från såpan, ”Another Time, Another Place”.² Här hade analysen kunnat fördjupas betydligt. *Riket* är ett av de senaste exemplen på hur en historieprodukt utvecklas och sprids genom olika medier i det moderna Sverige. Sådana uttryck för den kommersiella historiekulturen vet vi alldeles för lite om.

Det kanske mest intressanta bidraget är en kort text från Kajsa Tosting, som är kostymtecknare vid Sveriges Television. Hon deltog i produktionen av *Riket* och förklarar hur produktionsteamet fick i uppdrag att göra en tolkning av 1300-talet som skulle göra det ”attraktivt” (s 11) för dagens människor. Hon fick exempelvis som kostymdesigner direkta order att strunta i historiska förebilder när hon tog fram dräkter, eftersom autentiska klädesplagg bedömdes vara för ”tråkiga” (s 14).

1. Detta framhölls också av programledaren i kulturprogrammet *K2*, i SVT24 2004-11-24, där underdecknad deltog; detta var dock före seriens premiär när ingen av oss ännu visste hur mycket folkbildning det faktiskt skulle bli fråga om.

2. Enligt *Aftonbladet* 18/12 2004 hade ingen av kringprodukterna sålt särskilt bra.

Exemplet visar att själva den praktiska produktionen av serien kraftigt beskar den kunskapsförmedling som Sveriges Television utlovade i förhandsreklamen. Den möjlighet till kunskapsförmedling som kunnat ligga i medeltida kläder övergavs av rent estetiska skäl. I Tostings text refereras också Tora Heckscher, projektledare för den andra omgången av *Riket* (Stormaktstiden), som förklarar att det måste vara "snabbt och extremt" för att bli bra TV. När medlemmar ur produktionsteamet kommer till tals påminns man om att *Riket* är en dokusåpa; det är en produktion som görs på speciella villkor, inom en genre med egna koder, för en publik med särskilda förväntningar. Tostings och Heckschers ord pekar samtidigt ut bokens svaghet, nämligen att ingen av de akademiska kommentatorerna på allvar intar ett genremedvetet perspektiv. Inga referenser finns till TV-forskning. Linderborg hänvisar till ett par studier av hur människor idag gestaltar medeltiden, men jag saknar hänvisningar till studier av hur medeltiden gestaltats på TV eller film.³

Avslutningsvis är jag tacksam för att Malmö Museer publicerat volymen, som kan hjälpa *Rikets* tittare att sätta ord på vad de sett. Historiska TV-program är komplexa såväl till tillkomst som till gestaltning. Många kommande produktioner väntar på kritisk granskning.

David Ludvigsson

Peter Aronsson & Lennart Johansson (red), *Ett landskap minns sitt förflutna. Monument och minnesmärken i Värend och Sunnerbo*, Kronobergsboken 2003 (*I Värend och Sunnerbo* 2003:5), Kronobergs läns hembygdsförbund, Växjö 2003. 224 s.

Antologin *Ett landskap minns sitt förflutna* är ett bidrag till forskningen kring kollektivt minne och historiebruk. Den är resultatet av ett samarbete mellan akademiska historiker och hembygdsrörelsen i Kronobergs län, som har bestått i en noggrann inventering av länets monument och minnesmärken från alla tider.

I boken redogör författarna – kortfattat och något rapsodiskt – för olika kategorier av monument och minnesmärken: därunder ryms sådant som runstenar, gravstenar och offerkast, men också markeringar efter farsoter och fältslag, överfall, mord och byggenkap och mycket annat. Flertalet avsnitt är författade av redaktörerna Peter Aronsson och Lennart Johansson, men några har skrivits av personer med närmare band till amatörforskning och hembygdsrörelse. Dessa senare texter är i sig själva goda exempel på hur det förflutna används identitetskapande. Där får man läsa saker som att "smäländsk gästfrihet" inte är någon myt, att smälänningen förr hade en "god omvärldsuppfattning", liksom att "minnet av våra förfäder" lever i "runornas kärva budskap".

3. Text John Aberth, *A Knight at the Movies. Medieval History on Film*, New York 2003.

Detta skvallrar också om att det mångtydiga ordet minne som återfinns i bokens titel också används i två väldigt olika betydelser även i bokens innandöme. Å ena sidan ansluter sig redaktörerna till den vetenskapliga begreppsfloran kring kollektivt eller socialt minne, med rötter i Maurice Halbwachs utpräglat socialkonstruktivistiska synsätt. Detta minnesbegrepp har mycket lite att göra med de politiska högtidstalens åkallande av "vårt kollektiva minne". Å andra sidan återfinns, som jag gett exempel på, avsnitt i boken som använder begreppet minne på just detta mer romantiserande sätt. Och själva boktiteln, *Ett landskap minns sitt förflutna*, kan säkert av många tolkas som ett uttryck för just den historiesyn enligt vilken grupper som nationer eller landskapsinvånare har något slags själar som minns saker som hände innan dess medlemmar ens var i livet.

Ett lovvärt syfte hos författarna är att vända blicken bortom den inriktning mot nationalistiskt historiebruk som dominerat forskningen kring monument. De visar att de explicit nationella monumenten har minskat betydligt i omfattning under 1900-talets andra hälft. I stället är det mer lokala och personligt inriktade identiteter som tenderar att skapas och reproduceras. De visar också att historiedokumentationen i formen av monument ingalunda har minskat under senare decennier – men den har alltså tagit andra former. I boken ges flera exempel på hur hembygdsföreningar i länet vårdar äldre nationalistiska monument på olika sätt. Det kan tolkas som att det som explicit uttrycker hembygdsromantik och lokalpatriotism även kan inrymma en implicit svensk nationalism.

I den avslutande uppsatsen drar Aronsson och Johansson ut svängarna ytterligare. Där skapar de vad de kallar en "monumentens kronologi" genom att ställa upp de inventerade minnesplatserna efter tillkomsttid. Aronsson och Johansson visar att antalet (återstående) minnesplatser från 1900-talet är fler än från det 1800-tal som de menar tidigare förknippats med ett särskilt stort historieintresse. I och för sig kanske det inte säger så mycket, eftersom antalet möjliga monumentproducenter varit så mycket större under 1900-talet än tidigare, med livaktiga hembygdsföreningar i nästan varje socken.

Författarna påvisar även att det fanns en rik produktion av minnesplatser redan före 1800-talet. Denna iakttagelse kontrasterar de mot tesen att historiemedvetenheten ökat enormt till följd av moderniteten eller kapitalismen. Och visst, människan har i alla tider förhållit sig till det förflutna på något sätt. Vad som är nytt från 1700-talet och framåt är snarast en viss typ av historiesyn: det linjära och evolutionistiska historiemedvetandet, och de föreställningar om ständig förändring och rörelse som brukar ingå i definitionerna av begreppet modernitet. Monument av det slag som studerats i denna bok representerar till stor del en mer grundläggande form av historiebruk, där det handlar om att ladda en plats eller ett rum med betydelse och mening. Man kan dessutom anta att produktionen av minnesplatser under förmodern tid till och med var ännu livaktigare än vad Aronssons och Johanssons sammanställning visar, eftersom antalet historie-

laddade platser och föremål från äldre tider som försvunnit – eller vars betydelse fallit i glömska – säkert är större ju längre bakåt i tiden man kommer.

Ett landskap minns sitt förflutna är sammanfattningsvis en intresseväckande studie med ett nyskapande anslag. Den manar definitivt till efterföljd.

Samuel Edquist

Evert Baudou, *Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar*, Kungl Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien, Stockholm 2004. 445 s.

Behovet av forskningshistoriska översikter är i dag stort. En samlad, modern översikt över nordisk arkeologi har dock länge låtit vänta på sig. Nu har bristen emellertid avhjälpits av ingen mindre än professor Evert Baudou. Hans här anmälda arbete – som inspirerats av Bruce G Triggers *Arkeologins idéhistoria*, ursprungligen utgiven på engelska 1989 – är i själva verket tre till fyra doktorsavhandlingar i idé- och lärdomshistoria, samlade till en närmast osannolik bok. Mycket förenklat kan man sortera upp arbetet i tre huvuddelar: först en kort probleminriktad översikt av teori och metod, därefter en lång berättelse kring ämnets förändring och utveckling sedan medeltid och fram till 1900-talets mitt. Den tredje och mest aktuella delen behandlar arkeologins förnyelse och expansion efter 1960. Denna sista del med tillbakablickar på 1900-talets förra hälft kan med fördel läsas parallellt med Stig Welinders samhällsanalytiska *Min svenska arkeologihistoria. Ett ekonomiskt och socialt perspektiv på 1900-talet* (2003).

Den rena textmassan i Baudous arbete omfattar 360 sidor. Till detta kommer en engelsk sammanfattning, utförlig och kompletterande notapparat, en omfattande referenslista samt ett personregister som upptar 632 namn. Texten är mestadels tydlig och lättläst. Bildmaterialet är sparsmakat. Evert Baudou gör ofta egna tolkningar av äldre forskares rön, vilket innebär att hans egen text kan underkastas källkritisk prövning.

Arbetet är strikt begränsat till förhistorisk arkeologi. Detta innebär att den historiska tidens arkeologi, marinarkologi och den moderna kulturmiljövårdens historia har lämnats utanför. Fortfarande finns således utrymme för en samlad tvärvetenskaplig diskussion kring humaniora i historiska perspektiv.

Att utförligt referera innehållet i Baudous arbete är inte möjligt inom ramen för en kort recension, men några punkter kan antydast. Centralt i arbetet är tolkningsproblematiken. Baudou anför inledningsvis tre områden som påverkar tolkningarnas förutsättningar: 1) tidens filosofiska, vetenskapliga och politiska idéer; 2) tidens arkeologiska teori, metod och praktik; 3) materiella källor, källkritik och representativitet.

Detta blir utgångspunkt för sju periodiseringar i arkeologihistoria varav den

sista, perioden efter 1960, nedan skall uppmärksammas särskilt. I teoretiskt avseende utgår Baudou främst från Gadamers hermeneutik.

Bokens andra huvuddel – närmare två tredjedelar av den totala textvolymen – behandlar forskningshistorien och utgör "den långa berättelsen". Avsnittet sträcker sig från medeltid fram till tiden efter andra världskriget. För skildringen av 1700- och 1800-talen vilar faktainnehållet mycket på Henrik Schücks respektive Bengt Hildebrands forskning.

Boudous lärda framställning kan betecknas som linjär och evolutionistisk. Rudbeckianism och göticism passerar revy fram till de stora giganterna, C J Thomson, Sven Nilsson, Bror Emil och Hans Hildebrand, Sophus Müller samt Oscar Montelius.

Steget över till 1900-talet tas via Oscar Almgren. Till 1900-talets första fas hör den etablerade universitetsforskningen i arkeologi i Uppsala. En av förgrundsfigurerna jämte Almgren var Knut Stjerna, vars legendariska seminarium möjligen skulle ha förtjänat större utrymme i framställningen. Baudou är återhållsam med att påtala de uppenbara nazistsympatier vissa framstående svenska arkeologer hade under 1930- och 1940-talen. Han har i tidigare i *Formvännen* behandlat detta på ett klagörande sätt.

Den tredje delen, tiden efter 1960, omfattar omkring en femtedel av boken, men är den utan jämförelse viktigaste. Anmälnaren, som yrkesmässigt upplevt hela denna period, skulle dock vilja backa till cirka 1940 för att få de totala perspektiven. Då innefattas det stora informationskaos som inleddes vid denna tid, det vill säga Riksantikvarieämbetets forminnesinventering från och med 1938, och undersökningarna för kraftverksbyggen i Norrland. Omkring 1960 tillkom ett tredje kaos, nämligen de genom samhällsexpansion och åtföljande markanspråk föranledda stora arkeologiska fältundersökningarna. Dessa berörde främst storstadsområdena.

Detta informationskaos hamnade sedermera också mitt i ett flöde av teoretisk diskussion, där Mats P Malmers avståndstagande från en traditionell impressionistisk arkeologi fick stor betydelse. Kraven på exakta definitioner och tydliga begrepp fanns dock sedan länge vid upprättandet av fornlämningsregistret. Särskilt mot slutet av 1960-talet och under 1970-talet blev impulser och förklaringsmodeller allt mer anglosaxiskt präglade. Baudou redovisar all denna processuella arkeologi med systemanalys. Måhända hade han tydligare kunnat redovisa de motsättningar detta gav upphov till, särskilt i Danmark. 1968-rörelsen fick fotfäste vid de nyetablerade arkeologiska institutionerna i Göteborg och Umeå. Numera märks dock betydelsen mest i etablerad strukturmarxistiskt influerad teori.

Under denna period sker också en förskjutning av den arkeologiska forskningen från universitetsinstitutionerna till kulturmiljövårdens förvaltande organ, främst Riksantikvarieämbetet. Det är tveksamt om Baudou betraktar denna utveckling som gynnsam.

Baudou redovisar kortfattat 1980-talets post-processuella kritik mot 1970-talets "New Archaeology", det vill säga hur systemdeterminism förändrades till en ibland något påfrestande människodeterminism. För att analysera forskningens inställning till tolkningarna väljer Baudou tre huvudexempel: bebyggelsearkeologi, statsbildning och etniska tolkningar. I det första poängterar han nya metoder och upptäckter av de otaliga "husavtrycken" under flat mark. Vad gäller statsbildningsfrågorna avhåller sig Baudou skonsamt nog från den nattståndna diskussionen om Sveariket. Han betonar särskilt det danska projektet *Fra Stamme til Stat*. När det gäller etniska tolkningar markerar Baudou begreppsfrskjutningen från "folk" till "tradition". Samefrågan kan inte undvikas, inte heller "finska folkets ursprung". Yngre nordiska forskares arbeten följs ända in på 2000-talet och det går inte att här räkna upp dem alla. Baudous egen placering i det teoretiska fältet framgår måhända i ett citat (s 314):

I det hermenutiska synsätt jag ansluter mig till är vår förståelse enligt Gadamer en sammansmältning av den forntida och den nutida förståelsehorisonten. Däremellan ligger den långa verkningshistorien. Detta borde leda till alternativa tolkningar som alltid blir partiella. Man kan ställa många frågor, såsom: Är vi medvetna om de nutida föreställningarnas styrka i tolkningarna?

Frågan är om detta synsätt i enlighet med Gadamers vidareutveckling av hermeneutik och dialogernas betydelse numera är särskilt originellt. I varje fall är det knappast radikalt.

Enskilda brister i Baudous framställning avseende de senaste 45 åren kan påvisas. De är dock inte särskilt många och behöver inte exemplifieras. Evert Baudou är en av de ärligaste forskare som svensk arkeologi kunnat uppvisa. Han är den ende som hade kunnat skriva detta stora arbete som svårligen kommer att kunna förbigås i framtiden.

Åke Hyenstrand

Catharina Ingelman-Sundberg, *Forntida kvinnor. Jägare – Vikingahustru – Prästinna*, Prisma, Stockholm 2004. 156 s.

Under senare år har kvinnans ställning under förhistorisk tid blivit föremål för en rad undersökningar. I boken *Forntida kvinnor* lämnar marinarkeologen, författaren och journalisten Catharina Ingelman-Sundberg en populärvetenskaplig bild av dessa kvinnor i ett skandinaviskt perspektiv. Boken sträcker sig från jägarstenålder över brons- och järnålder fram till tiden kring kristnandet. Tyngdpunkten ligger på det vikingatida samhället. Författaren bygger sin framställning på arkeo-

logiska lämningar, runstenar, ryska näverbrev, krönikor, etnografiska upplysningar samt framför allt det isländska sagamaterialet.

Läsaren får i levande beskrivningar stifta bekantskap med Bäckaskogskvinnan, Egtvedpiggen, de två gravlagda kvinnorna i Osebergshögen, amasoner, sejdkvinnor, sköldmör och mycket annat. Utifrån en rad viktiga och intressanta frågeställningar diskuteras teman som kvinnans ställning, arbetsfördelning, arvsfrågor, trohet och otrohet, klädmode, barnafödande och äktenskapliga rättigheter.

Forntida kvinnor är författad på ett lättillgängligt och utomordentligt välskrivet språk utan några kvävande och tröttande citat. Texten ackompanjeras med många och relevanta bilder. Boken riktar sig främst till en publik som söker få en hastig överblick av förhistorisk tid. Så långt är det en alldeles utmärkt utgångspunkt för en lyckad populärvetenskaplig bok om forntida kvinnor i Skandinavien. Trots detta finns det flera brister i boken som bör framhållas. Det största problemet är att det inte finns någon uppdaterad syntes av den senaste forskningen på området. På flera ställen framförs en föråldrad syn på arkeologiska lämningar och på kvinnans roll och ställning vid kristnandet. Den stereotypa synen på den vikingatida kvinnan som en självständig husmoder med kontroll över gårdens nycklar lever i viss mån kvar i denna bok.

Författaren förmedlar en bild av att den vikingatida kvinna skulle ha haft en framträdande roll som kultledare, prästinna och bärare av muntliga traditioner. En rad forskare har pekat på motsättningen mellan kristendomen och den fornskandinaviska religionen i fråga om kvinnor och mäns funktioner i kultsammanhang. Detta är en omtvistad fråga och är svår att bestämma med någon större exakthet. Men det kan heller inte uteslutas att kvinnan faktiskt hade en framträdande roll i järnålderns kult.

En genomgående hypotes i boken är att kvinnan hade en starkare position under vikingatiden och att den positiva synen på kvinnan skulle förändras i och med kristendomens införande. Detta synsätt är problematiskt, särskilt med tanke på det bristfälliga källäget. Kristnandet var en långvarig och ideologiskt komplicerad process. På det politiska planet såg makteliten, främst männen, klara fördelar i att liera sig med kyrkan. På ett mer religiöst plan kan det mycket väl ha varit så att kvinnor ansåg den nya religionen som mer tilltalande. En ofta uttryckt tanke är att kvinnorna förlorade sin ställning i kulten i samband med kristendomens införande och att den nya religionen saknade motsvarigheter till de fornskandinaviska gudinnorna. Dock kunde kvinnor agera lekmän och inneha viktiga funktioner även inom den kyrkliga organisationen. Bristen på en kvinnlig gudom kompenenserades sannolikt av Maria-kulten, som fick stor betydelse redan under 1000-talet att döma av inskriptioner på runstenar.

Religionshistorikern Britt-Mari Näsström har pekat på möjligheten att Maria övertog den fornskandinaviska gudinnan Frejas olika verksamhetsområden och funktioner. Arkeologen Anne-Sofie Gräslund har studerat kvinnans ställning un-

der vikingatid, främst genom källmaterial från Mälardalen. Gräslund menar att det finns både skriftligt och arkeologiskt underlag som ger stöd åt uppfattningen att vikingatidens kvinnor tidigt skulle ha anslutit sig till kristendomen och att de efter religionsskiftet kunde uppbära viktiga ställningar i samhället. Gräslund underbygger sina argument med hjälp av gravar, broar, kristna inskrifter på runstenar och tidiga skriftliga källor. Dessa källkategorier visar att det inte bara var männen i samhällets övre skikt som tidigt intresserade sig för kristendomen. Detta borde, enligt Gräslund, visa på kvinnors aktiva och deltagande roll i kristnandeprocessen. Kanske tilltalades kvinnorna mer av en religionsform som talade om ljus och paradiset i livet efter detta och lade mindre vikt på våld.

På flera ställen använder Ingelman-Sundberg en för länge sedan föråldrad begreppsapparat som hednisk, hednakvinna, det gamla hednasamhället, hedningar och hednisk schamanism. Detta borde författaren ha undvikit. Ingelman-Sundbergs framställning av den vikingatida kvinnan bygger nästan uteslutande på senare källor. Läsaren får möta många färgstarka individer och skildringar ur det isländska sagamaterialet. Urvalet handlar om kärlek och barnafödande men också om hämndbegär och trolldom. Men att försöka återskapa bilden av den vikingatida kvinnans ställning genom att använda isländskt sagamaterial som nedtecknats främst under 1200- och 1300-talen är ett omtvistat och riskfyllt projekt. Det råder delade meningar om sagamaterialets ålder samt i vilken mån texterna på ett korrekt sätt återberättar händelser och beskriver människor från en svunnen forntid. Därför blir texter som *Erik Rödes saga*, *Njals saga*, Saxos krönika, Snorri Sturlusons *Nordiska kungasagor* och *Flateyarbók* svåra att använda för att återskapa det vikingatida samhället och dess människosyn. Det är nog främst en medeltida människosyn som vi möter i dessa texter.

Trots dessa kritiska synpunkter måste man ändå säga att Ingelman-Sundbergs bok är en välkommen och en intressant rekapitulation av den i många sammanhang bortglömda forntiden och den lämnar inblickar i ett källäge som inbjuder till ständigt nya tolkningar och intressanta diskussioner.

Henrik Alexandersson

Tommy Bengtsson, Cameron Campbell, James Z Lee et al, *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*, MIT Press, Cambridge Massachusetts 2004. 531 s.

Frågor kring den ökade livslängden och den historiska utvecklingen av hälsa har varit föremål för forskning under lång tid. En av de centrala aspekterna inom området har varit betydelsen av krisdödlighet och hur ekonomiskt utrymme har påverkat dödlighet. Detta relaterar till frågor som redan Malthus väckt, och som

under efterkrigstiden diskuterats av bland andra Thomas McKeown och för Sveriges del av Heckscher och Utterström med efterföljare i modern tid. De tidigare studierna har begränsats av att man endast haft tillgång till data på höga aggregationsnivåer, samtidigt som slutsatserna i stor utsträckning byggts på utvecklingen i ett fåtal länder i framförallt Västeuropa och Nordamerika. Undersökningarna har dessutom främst varit begränsade till nationella eller lokala nivåer och även om jämförelser med andra studier har gjorts, så har mer systematiska komparationer ofta saknats.

I det stora Eurasia-projektet, som startade vid mitten av 1990-talet, har just dessa begränsningar konfronterats. Ett centralt syfte med projektet var att man skulle undersöka det malthusianska perspektivet på befolkningsutvecklingen i såväl öst som väst. En förutsättning för sådana studier är emellertid att man har tillgång till analyserbara data av god kvalitet. Under de senaste decennierna har flera databaser med individdata byggts upp, vilka möjliggör mer exakta analyser av demografiska förlopp. I detta samarbete har data från Sverige, Belgien, Italien, Kina och Japan använts. Resultaten av projektet har presenterats vid många konferenser och *Life under Pressure* är den första i en planerad serie av volymer där olika aspekter av demografi och ekonomi i ett jämförande perspektiv kommer att behandlas.

Life under Pressure är en i hög grad kollektiv produkt med sammanlagt 13 författare som bidrar med sammanlagt 14 kapitel i olika konstellationer. Huvudtemat i boken är dödlighetens förhållande till ekonomi och framförallt det tryck som orsakades av kriser. Genom att projektdeltagarna har haft tillgång till individdata av longitudinell karaktär har man kunnat använda lämpliga statistiska metoder för livsförloppsanalys. Boken demonstrerar väl den höga ambitionsnivån man har haft i projektet och det stora och komplicerade arbete som har krävts. Att överhuvudtaget göra analyserna jämförbara har krävt noggranna utredningar av källornas och datamaterialens karaktär i de olika länderna samt att man anpassat dessa för en gemensam analysmodell. Resultatet har blivit ett intressant och värdefullt arbete där dödligheten undersökts i ett unikt komparativt perspektiv.

Boken är disponerad i tre delar. Den första delen utgör en komparativ geografisk analys av samhällsorganisation och respons på ekonomiskt tryck, del två innehåller lokala studier för de olika ingående områdena, medan del tre sammanför resultaten ämnesmässigt i analyser av dödligheten i olika åldrar och efter kön.

På många sätt har man lyckats bidra med kunskap som förändrar våra förutfattade meningar. Traditionellt har man ansett öst vara mer präglad av Malthus "positive check", medan "the preventive check" hade större betydelse i väst. Resultaten inom projektet visar emellertid att Asien inte alls präglades av samma känslighet för kriser som förutsatts inom det malthusianska paradigmet. I stället tycks Europa vara mer känsligt, något författarna förklarar med att väst var mer inställt på bevarandet av egendom medan öst poängterade stabilitet i större utsträckning.

Ett annat område där projektet bidragit med intressanta nya perspektiv rör hushållets roll. Genom tillgången till detaljerade data och med användande av livsförloppsanalys har man kunnat undersöka dödsriskerna i förhållande till hushållets utformning och funktioner på ett djupare sätt än vad som tidigare varit möjligt. De ingående studierna beskriver samhällena som starkt utsatta för hård press utifrån de ekonomiska förutsättningarna. Resultaten pekar på att de demografiska följderna av ekonomiska kriser i stor utsträckning bestämdes av samhällsförhållanden och mindre av biologi. Hur samhället var organiserat, vilken typ av hushållsstruktur man hade liksom könstillhörighet och könsroller var avgörande.

Det är således ett arbete som väcker beundran och som bidrar med nya perspektiv och samtidigt ger underlag till många reflektioner. Eftersom det i mycket är ett pionjärarbete finns det förstås sådant som kan diskuteras. I vilken utsträckning är till exempel jämförelserna mellan de olika miljöerna belysande? Risken finns att de kategorier som skapas för komparationerna inte alltid är jämförbara. Exempelvis skiljer sig de sociala indelningarna i många avseenden. En annan begränsning är att materialen fortfarande är tämligen begränsade i omfattning. Somliga resultat pekar därför åt olika håll och det kan vara svårt att se klara mönster. Ytterligare ett frågetecken, som författarna naturligtvis är medvetna om, är i vilken mån resultaten är representativa för regioner, länder eller världsdelar. Vi vet ju att det inom länder kan vara rätt stora skillnader. Analyserna tar i första hand sin utgångspunkt i ekonomi. Det skulle vara värdefullt att också få in mer av andra perspektiv. Men det kan förstås inte krävas att man inom ramen för detta verk skulle ha inkluderat allt. Slutresultatet visar sig uppslagsrikt och värdefullt och de begränsningar som finns stimulerar till fortsatt forskning, något som kan ta sin utgångspunkt från denna bok.

Sören Edvinsson

Leos Müller, *Consuls, Corsairs, and Commerce. The Swedish Consular Service and Long-distance Shipping, 1720–1815*, Studia Historica Upsaliensia 213, Uppsala 2004. 268 s.

Konsulatväsendet spelade en viktig roll i utvecklingen av Sveriges handelsförbindelser med Medelhavet under 1700-talet, från slutet av seklet även med USA och Västindien. Leos Müller har undersökt utbyggnaden av det svenska konsulatväsendet i dessa två regioner och dess betydelse för svensk sjöfart. Ämnet är kopplat till en välkänd stridsfråga från tidsperioden – produktplakatet – men också till en mindre känd historisk aspekt av svensk neutralitetspolitik: svensk neutralitetssjöfart under 1700- och början av 1800-talen. Dessutom får läsaren intressanta inblickar i Sveriges dåtida relationer med olika muslimska makter i Medelhavet.

Genom den svenska navigationsakten, det så kallade produktplakatet, kom den för folkhushållet strategiska saltimporten från Sydeuropa att ske på svenska kölar. Produktplakatet blev en kraftig stimulans för den svenska rederinäringsen, som också började bedriva fraktfart mellan sydeuropeiska hamnar och i Medelhavet. Dagens historieskrivning är fortfarande präglad av Eli Heckschers starkt antiprotektionistiska inställning till produktplakatet. Heckscher utgick i sin analys från att svensk sjöfart hade lägre produktivitet än konkurrenterna och därmed framför allt fördröade den livsviktiga saltimporten. Något direkt bevis för sitt antagande gav han aldrig. Detta har tidigare påpekats av Stefan Carlén, som i sin avhandling *Staten som marknadens salt* (1997) ställde frågan om det inte var dags att omvärdera den negativa uppfattningen om produktplakatet.

Müller tillför här ny kunskap på området genom att använda sig av en tidigare föga utnyttjad källa. Det är registren över de så kallade algeriska sjöpassen, vilka från och med 1730 var obligatoriska för att freda svenska fartyg i sydeuropeiska farvatten från angrepp av barbareskstaternas kapare. Analysen av uppgifterna om de svenska fartygen i denna källa tyder på att den svenska sjöfarten, tvärt emot Heckschers åsikt, *inte* hade lägre produktivitet än konkurrenterna. Som en följd av de lågvärdiga och skrymmande produkterna – på exportsidan järn, skogsprodukter och sill, på importsidan salt – i handeln med Sydeuropa använde de svenska redarna stora fartyg med små besättningar för att pressa kostnaderna. Detta i kombination med lägre löner än konkurrenterna gjorde dem dessutom konkurrenskraftiga inom trampfarten med bulkvaror i Medelhavet.

Konkurrenskraften var emellertid i praktiken oskiljaktig från de fördelar den (ofta) neutrala svenska flaggan erbjöd under tidens många sjökrig. Müller redovisar en stark korrelation mellan Sveriges neutralitet och uppgångar i dess utrikes-sjöfart. Som neutrala hade svenska redare lägre skyddskostnader än de krigförande. Begreppet skyddskostnader är hämtat från ekonomhistorikern Frederic Lane, som genom Jan Gletes forskning fått något av en renässans under senare år. Men neutralitetssjöfarten var också beroende av statsmakternas aktiva stöd. De algeriska skyddspassen var avgörande för att utveckla den svenska sjöfarten på Medelhavet och kunde utfärdas som ett resultat av fredstraktater med barbareskstaterna. I samband med fredstraktaterna följde vidare en utbyggnad av svenska konsulat i sydeuropeiska och nordafrikanska hamnar. Konsulerna rapporterade till Kommerskollegium om affärsvillkor och politiska förhållanden i sina distrikt, rapporter som åtminstone kom de betydelsefulla redarna inom den så kallade Skeppsbroadeln i Stockholm till del. Dessutom verkade konsulerna ofta som kommissionsagenter för svenska köpmän och företrädde dem även vid lokala domstolar. Konsulatväsendet bidrog på så sätt till att minska redarnas informations- och transaktionskostnader. Tillsammans med Konvojkommissariatet, som organiserade eskort av svenska handelsfartyg, utgjorde konsulatväsendet också en institutionell struktur som var nödvändig för att upprätthålla respekten för neutrali-

tetssjöfarten. En del av redarnas skyddskostnader övertogs på så sätt av staten. Vad sedan nettoeffekten för folkhushållet blev av stödet till rederinäringen låter sig inte avgöras på grundval av Müllers studie. Men den ger i alla händelser inga belägg för den negativa bild som uppmålats av Heckscher och andra.

Müller undersöker också konsulatväsendets roll för att utveckla den svenska handeln med USA och Västindien från 1780-talet och framåt. Vad gäller de ambitiösa planerna för att utveckla handeln med Västindien och kanalisera amerikansk sjöfart på Östersjön till Sverige rönt dessa ingen större framgång. Den svenska kolonin Saint-Barthélemy blev visserligen en framgångsrik knutpunkt för transithandel, men det svenska deltagandet i verksamheten var obetydligt. Av större betydelse blev i stället Göteborgs kortvariga roll som inkörsport för amerikanska produkter och kolonialvaror till Europa under kontinentalblockaden 1807–1815. På returresorna fraktade nämligen de amerikanska fartygen svenskt järn, och den nya marknaden som öppnades bidrog till att den svenska järnindustrin överlevde krisen efter 1815. En betydelsefull förutsättning för detta var dock de svensk-amerikanska affärskontakter som etablerats tidigare med de svenska konsulatet som en drivande aktör.

Müllers studie är innehållsrik i sin koppling mellan utbyggnaden av det svenska konsulatväsendet och dess roll för utvecklingen av svensk utrikessjöfart under tidsperioden. Utifrån modern institutionell teori och tidigare föga utnyttjat arkivmaterial belyses ett gammalt forskningsområde – den svenska utrikessjöfarten och produktplakatet – på ett sätt som borde stimulera till förnyad forskning på området.

Mats Kero

Sverker Sörlin & Otto Fagerstedt, *Linné och hans apostlar*, Natur och Kultur/Fakta, Stockholm 2004. 211 s.

Carl von Linnés liv och bana rymmer många aspekter – så är också litteraturen om den världsberömda botanisten minst sagt omfattande. Boken *Linné och hans apostlar*, skriven i samband med Sveriges Televisions serie sänd 2004 med samma namn, utgör ett av de senaste tillskotten i denna mångfacetterade forskningstradition.

Till skillnad från nämnda TV-serie, som främst kretsade kring Carl von Linnés person och de centrala händelserna i hans liv, läggs i boken ökat fokus på de unga män – "Linnés apostlar" – vilka anslöt sig till lärofaderns världsomspännande reseprojekt. Tillsammans med Otto Fagerstedt, projektledare på SVT, gör idéhistorikern Sverker Sörlin en samlad framställning av Linnélärjungarna och deras dramatiska livsöden.

Från Ostindiefararen Christopher Tärnström, utsänd 1745, till Japanresenä-

ren Carl Peter Thunberg under 1770-talet, får läsaren följa med i lärjungarnas fotspår på en resa över jordklotet. Företagets upphovsman – professorn i Uppsala – finns hela tiden med i författarnas skildring, och den rika brevväxlingen mellan Linné och hans adepter citeras flitigt. Det är dock inte personen Linné som står i centrum. Snarare fokuseras relationen mellan den dirigerande fadersgestalten i Sverige och de unga resenärerna, alla utvalda för att förkunna den linneanska idéns sprängkraft och potential. Uppdraget var att ordna och klassificera, men också att iaktta och beskriva; hela Guds skapelse skulle kartläggas och inordnas i Linnés revolutionerande sexualsystem. Drivkraften var det hyllade nyttoidealet, men nyttan hade många ansikten – fäderneslandets, vetenskapens, Linnés eget.

De omkring 20 resenärer som omnämns i boken förenades alla av sin relation till Linné, men hade annars vitt skilda bakgrunder och uppnådde i mycket varierande grad sina uppsatta mål. Nästan hälften dukade under på resande fot; av de överlevande återvände endast några få till berömmelse och framgångsrika tjänster. Den kanske mest begåvade, Söderhavsresenären Daniel Solander, lämnade dessutom till Linnés stora förgelse dennes nätverk för att söka lyckan i England.

På samma sätt varierade det vetenskapliga värdet av expeditionerna, ett värde som långtifrån bara låg inom naturalhistoriens ramar. Linnés disciplar var förvisso botanister och tidiga naturvetenskapsmän i första hand, och de lämnade också i många fall stora och viktiga bidrag till en vetenskapsscen i snabb expansion. Samtidigt kunde de dock inte undgå att även reflektera över de mänskliga kulturer de kom i kontakt med under sina resor i främmande länder. Resenärernas berättelser tog ofta formen av helhetsbetraktelser över de människor och samhällen de mötte, och har således ett stort idéhistoriskt värde i sig. Den samtida människouppfattningen, människans plats i naturen och synen på det främmande återspeglas på detta sätt aktivt i reseskildringarna och utgör också ett dominerande tema i boken.

Lärjungarna utgjorde en central del av "blomsterkonungens" internationella projekt, och de stod alla i en ömsesidig utbytesrelation till Linné. På liknande sätt som de och deras reseföretag var beroende av Linnés ekonomiska och sociala resurser, var Linné själv beroende av dem för sin gigantiska uppgift att systematisera världen. Fullbordandet av Linnés stora opus *Systemae Naturae* stod och föll med apostlarnas hemskickade försändelser och beskrivningar. Betydelsen av de resandes insatser var därför ovärderliga – utan dessa hade den totala ambitionen i det linneanska konceptet inte kunnat förverkligas.

Det är inte någon romantiserad eller smickrande bild av Carl von Linné som författarna målar upp. "Han lever sitt liv som en ständigt utökad meritförteckning" skriver de, och summerar därmed bilden av en alltför självmedveten och excentriskt lagd åldrande man, vars ärelystnad mot slutet fick nästan sjukliga proportioner. Det vilar också något lite ödesmättat och melankoliskt i beskriv-

ningen av Linné, med åren allt djupare nedsjunkna i tankar om sin egen och livets förgänglighet, men säkerligen med insikten om att hans eget livsverk skulle överleva betydligt längre än han själv.

Boken är skriven för en bred publik, och de dryga 200 sidorna tillåter tyvärr inte någon djupare analys av den aktuella problematiken. I det stora hela bjuds dock läsaren på intresseväckande och underhållande läsning. Ett stort antal illustrationer och kartor ger boken en stilfull inramning och bidrar ytterligare till ett gott sammanfattande omdöme. Att apostlarna åtnjutit betydligt mindre uppmärksamhet än Carl von Linné är något som författarna själva påtalar, varför det samlade framhävandet av dem och deras insatser känns särskilt välkommet. Inte minst inbjuder det till ytterligare dokumentation kring detta nätverk av unga resenärer i vetenskapens – och Linnés – tjänst.

Fredrik Johansson

Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich & Irina Renz (Hrsg), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Ferdinand Schöningh Verlag, Göttingen 2004. 1002 s.

I många delar av Europa är första världskriget alltså Det stora kriget. På franska talar man om *la Grande Guerre* och på engelska om *the Great War*. I Tyskland och Österrike användes också begreppet *der Große Krieg*, innan ett ännu större och mer förödande krig kom att överskugga det allmänna medvetandet. I eftervärldens ögon framstår första världskriget som en så genomgripande händelse att det är svårt att överblicka dess konsekvenser. Den amerikanske diplomaten George Kennan har talat om det som "Europe's seminal catastrophe", den europeiska urkatastrof som frambragte 1900-talets samlade elände.

Den magra svenska forskningen om första världskriget står i bjärt kontrast till den livaktiga internationella. Under lång tid dominerade frågor om upprinnelsen till kriget, inte sällan formulerade som frågor om vem som bar skulden. Sedan länge har emellertid den militärhistoriska forskningen dragit vidare till andra frontlinjer. Socialhistoriska aspekter vann insteg under 1960- och 1970-talen, medan första världskrigets idéer, mentaliteter och vardagskultur har hamnat i blickfältet på senare år. I takt med ökad kunskap växer behovet av sammanhållna översiktverk.

90 år efter krigsutbrottet utkom så *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, ett stort och anspråksfullt projekt med syfte att presentera första världskriget i helfigur för en hugad publik inom och utanför akademien. I det tyska språkområdet saknar uppslagsverket tvivelsutan motstycke, och det är tveksamt om det finns någon motsvarighet i andra sammanhang. Till sin hjälp har redaktörerna haft en imponerande stab av specialister. Bland de 146 författarna från 15 länder märks bland andra ledande historiker som Jay Winter, Wolfgang J Mommsen och Jean-Jacques

Becker. Lejonparten av dem kommer dock från Tyskland. En uttalad målsättning har varit att överbrygga de nationella och ämnesmässiga skrankor som sedan länge försvårat en större förståelse för första världskriget.

Encyklopedin består av två delar. Den första tredjedelen (drygt 300 sidor) ägnas åt ett tjugofemtal tematiska essäer. Inledningsvis följer en koncentrerad artikel om var och en av krigets huvudkombattanter: vad utmärkte varje nation, vilka premisser rådde i de olika länderna, hur påverkade kriget utvecklingen i respektive stat? I nästa avsnitt vidgas perspektivet till att omfatta krigssamhället. Här återfinns inte bara essäer om kvinnor, barn och arbetare, utan också om religion och propaganda, medicin och krigsekonomi. Först därpå följer en kronologisk framställning av själva krigsförloppet, som också beaktar det omedelbara efterspelet i form av fredsuppgörelser och krigsskadestånd. I de två avslutande artiklarna ges historiografiska översikter, dels över den allmänna historieskrivningen om första världskriget, dels över den östtyska forskningen om kriget. De historiografiska resuméerna bär otvetydiga vittnesbörd om hur nationellt präglad historieskrivningen har varit ända in i våra dagar.

De resterande 600 sidorna består av en alfabetisk ordnad uppslagsdel. Både bredd och originalitet väcker beundran. Jämte biografiska skisser över fältherrar, statsmän och konstnärer behandlas självfallet geografiska områden, slagfält och fredliga strävanden. Spektrumet är dock vidare än så. Kortare och längre artiklar ägnas antisemitismen, fältposten, krigsinvaliderna, soldatförbrödringen och den ryska revolutionen. Här hittar man dessutom uppslagsord som *Barbaren*, *Fronttheater*, *Schlachtfeldtourismus* och *Soldatenhumor*, artiklar som i förstone framstår som kuriösa men vars berättigande inses efter genomläsning. Krigets totala karaktär, dess förmåga att röra livets alla aspekter, framstår i tydlig dager.

Detta i många stycken imponerande verk saknar emellertid artiklar som vågar fanna första världskriget i hela dess vidd och innebörd. Ingen bemödar sig om att belysa kriget 1914–1918 i ljuset av Europas moderna historia, ingen resonerar på allvar om de djupa återverkningarna katastrofen hade på den västerländska kulturen i stort. Likaså saknas en större essä om det forskningsperspektiv som kanske varit mest framträdande under senare år: första världskriget som kollektiv erfarenhet och gemensamt minne för 1900-talsmänniskan. Paul Fussells epokgörande bok *The Great War and Modern Memory* från 1977 apostroferas visserligen, men hela den idé- och kulturhistoriska inriktning som han har inspirerat till är dåligt företrädd i boken. Snarast dominerar den form av *erweiterte Sozialgeschichte* som förknippas med Wolfgang J Mommsen och dennes elever. I den mån eftervärldens föreställningar om första världskriget uppmärksammas stannar det antingen vid allmänna essäer om litteratur och film eller speciella uppslagsartiklar om mellankrigstidens mytbildning kring slagen vid Langemarck, Tannenberg och Verdun. Första världskriget som konstituerande element i de nationella identiteterna och över huvud taget i västerlandets självförståelse lämnas emellertid därhän.

Encyklopedier är alltid hårt bundna av genrens stränga konventioner. På gott och ont är uppslagsverket en konservativ bokgenre, en traditionsförmedlare lika mycket som en vägvisare till nya kunskapsområden. *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* utgör inget undantag. Redaktörerna säger att de vill inlemma kultur- och mentalitetshistoria, men framställningens nav är politisk och militär historia i hävdvunnen mening. De säger sig vilja använda bilder inte bara för att illustrera utan också för att förmedla historisk förståelse, men materialet är påfallande traditionellt och lämnas ofta utan vidare förklaring. Det finns också en ambition att vidga den geografiska synkretsen. Trots detta avhandlas kriget i kolonierna i marginalerna. Icke desto mindre har vi här att göra med ett standardverk, en encyklopedi om första världskriget som ofta med bravur lyckas förena kronologi med tematik, översikt med fördjupning, tradition med innovation.

Johan Östling

Lars Gyllenhaal & Lennart Westberg, *Svenskar i krig 1914–1945*, Historiska Media, Lund 2004. 395 s.

Svenskar i krig 1914–1945 avhandlar som titeln antyder svenskar i utländsk sold, och då i synnerhet dem som trädde i krigförande länders tjänst under 1900-talets första hälft. Skildringen tar sitt avstamp i vad som skulle kunna kallas för den första svenska moderna militära missionen i utlandet – uppsättandet av ett gendarmeri i den försvagade Persiska staten 1911–1916. Därefter avhandlas frivilliginsatser på båda sidor i det första världskriget och här till knutna konflikter, främst de många konflikterna inom det fallna tsarryska imperiets tidigare gränser. I det sammanhanget beskrivs den svenska insatsen – Svenska brigaden – under det finska inbördeskriget 1917–1918 ingående. Internationella insatser i det spanska inbördeskriget skildras, liksom verksamheten vid den svenskledda kadettskolan i Etiopien 1934–1936. Under det andra världskriget förekom svenska insatser på samtliga krigförande sidor och i olika delar av världen, vilka ges stort utrymme i boken. Genomgående varvas mer övergripande aspekter av frivilliginsatserna såsom politiska överväganden, förbandens sammansättning och operationer med enskilda krigsmäns ögonvittnesskildringar från slagfältet och minnesbilder i övrigt.

Boken förtjänster ligger i huvudsak på tre plan. För det första bidrar den till att nyansera bilden av Sveriges fredliga moderna historia. Genom att tidsmässigt ta avstamp redan år 1914 sätter den vidare välbehövligt ljus på det i Sverige ofta bortglömda första världskriget – 1900-talets europeiska urkatastrof – och Sveriges utrikes- och inrikespolitiska situation under denna tid. Slutligen bidrar boken till att något räta upp den slagsida som andra nyare skildringar av svenska frivilliga i utländsk sold kommit att innebära. Dessa framställningar har i stor ut-

sträckning inriktat sig på svenskarna i Waffen-SS. Denna ensidighet kan till viss del förklaras av mystiken som omger SS stridande förband och östfälttågets närmast episka karaktär. Delvis är dock dylika enkelspåriga skildringar en del av en allmän tendens att söka framställa det svenska samhället såsom i grunden opåkal-lat nazivänligt långt in i kriget. Föreliggande bok avhandlar de omkring 9 000 svenskar (och över 200 000 svenskamerikaner) som tjänade de allierade under det andra världskriget, och ställer dessa i proportion till de omkring 200 svenskarna i tysk sold. De sistnämndas antal jämförs också med de omkring 6 000 norrmän och 6 000 danskar vilka trots tysk ockupation av deras hemländer lät sig värvas till Waffen-SS. Härigenom bidrar *Svenskar i krig 1914–1945* på ett mycket för-tjänstfullt sätt till att nyansera den i vissa avseenden felaktiga bild som kommit att framställas avseende det dåtida svenska samhällets inställning till Nazitysk-land.

En intressant detalj bland många är att boken kastar ytterligare ljus över de män som kom att besätta centrala positioner i Sveriges militära ledning under andra världskriget och efterkrigstiden. Dessa män, exempelvis Carl Petersén, Axel Rappe, Viking Tamm, C A Ehrensverd och Archibald Douglas, hade enskilt och i vissa fall tillsammans varit i utländsk krigstjänst, och i flera fall i olika krig och i olika krigsmakter.

Även om framställningen överlag har en mycket saklig ton förekommer ändå lätta stänk av hjältedyrkan. Exempelvis slås redan i förordet fast att de män vars öden skildras valde "handlingens väg framför passiviteten", och om en viss löjtnant Stig Ankarcrona i centralmakernas tjänst under det första världskriget heter det att han "[stupade] som en sann sentida väring". Vidare kan anföras att – även om boken förvisso är välskriven och har en för populärhistoriska arbeten ovanligt omfattande notapparat – källvärdet av exempelvis vissa nutida dagstidningsuppgifter skulle kunna ifrågasättas. Författarna påstår också att det är "klarlagt" att enskilda svenskar begick krigsförbrytelser, vilket grundas på en (förvisso sannolikt trovärdig) intervjuuppgift från 1995. En strängare källvärdering skulle här ha kunnat påkalla en mindre definitiv formulering. Dessa invändningar är dock att betrakta som skönhetsfläckar på en i övrigt mycket god populärhistorisk framställning.

Tobias Berglund

Anne Applebaum, *Gulag. De sovjetiska lägrens historia*, Norstedts, Stockholm 2004. 688 s.

Liksom nazisternas koncentrations- och utrotningsläger har sovjetiska Gulag kommit att bli symbol för ett helt politiskt samhällssystem och för en regim. I likhet med den tyska motsvarigheten började det sovjetiska lägersystemet som ett medel

med vilket regimen kunde lösa ett uppfattat problem, nämligen hur önskade element skulle elimineras från samhället. Men medan Tyskland skulle renas från önskade raser, skulle Sovjetunionen renas från "förflutna människor" eller "det tidigare folket", det vill säga grupper som kunde hänföras till den tidigare samhällsordningen: självägande bönder, präster, vitgardister. Anne Applebaum, kolumnist vid *The Washington Post*, skiljer i sin bok om Gulag mellan "vanliga kriminella" och "politiska fångar", men poängterar att lägersystemet var en följd av sovjetregimens försök att lösa det upplevda problemet med "förflutna människor".

Applebaum resonerar inledningsvis kring orsakerna till att nazismens och sovjetkommunismens brott behandlats och uppmärksammats så olika; västvärlden var långt från ivrig att informera sig om det sovjetiska lägersystemet. Kanske har det berott på att forskares, opinionsbildares och politikernas uppfattningar om Sovjetunionens förflutna ofta var kopplade till ideologiska övertygelser under det kalla kriget. Säkert är i alla fall att uppfattningen om Sovjetunionen färgades starkt av dess medverkan i andra världskriget. Få var villiga att ompröva bilden av det rättfärdiga kriget. Ingen ville tro att en folkmördare bekämpades med hjälp av en annan.

De som intresserat sig för Sovjetunionens förflutna kommer inte att bli överraskade av denna bok. Solzjenitsyn bidrog redan på 1970-talet, om än i skönlitterär form, till information om Gulag-arkipelagens existens, omfattning och funktion. För forskningen är det välbekant att lägersystemet upprättades under Lenin och inte under Stalin, samt att det fortsatte att fungera fram till Sovjetunionens sista dagar. Det är också känt att människor deporterades till arkipelagens alla hörn, inte på grund av vad de gjort utan på grund av vilka de var.

Boken är indelad i tre huvuddelar: uppkomsten av Gulag-systemet, vardag och arbete i lägren, samt det "lägerindustriella komplexets" uppgång och fall. Inget av avsnitten presenterar något egentligt nytt. Läsaren serveras en berättelse som går från meningslöshet till grymhet och godtycklighet, men det är en berättelse utan större vetenskapligt perspektiv. Här märks Applebaums styrka och svaghet; det faktum att hon i grund och botten är journalist. För medan språket stundtals flyter lätt, så lyfts blicken sällan ovanför den omedelbara berättelsen. Tonvikten läggs vid personer och enskilda erfarenheter. På så sätt blir framställningen både gripande och enkel att som läsare ta till sig. Den största förtjänsten ligger också i att Applebaum skapat en mer komplett helhetsbild genom kompilation av den spridda information som finns kring Gulag och sovjetisk terror.

Den svenska översättningen, som stundtals lämnar en del övrigt att önska, har försetts med ett inledningskapitel av Peter Englund. Här diskuteras folkmord som historisk företeelse samt intentionalistiska och funktionalistiska tolkningar. Det korta kapitlet ger Applebaums bok den vetenskapliga kontextualisering som en mer initierad läsare saknar. Därför rekommenderas den svenska översättningen framför det engelska originalet.

Applebaum skildrar lättillgängligt och övertygande den fullständiga meningslösheten med Gulag. Hon berättar om grymheter och gagnlösa tvångsarbetsprojekt, och även om motiven bakom systemet aldrig definitivt förklaras så ger hon viktiga ledtrådar. Marxistisk ekonomisk teori, tolkad genom Lenin och Stalin, låg till grund för det absurda systemet, som på inget sätt skall tolkas som ett olyckligt historisk sidospår utan snarare ses som den socialistiska historiens kulmen. Bortom den rationella ekonomiska analysen av lägrens funktion i den sovjetiska ekonomin skönjer Applebaum dock en annan mening. I Sovjetunionen, liksom i Tyskland, kunde man skylla samhälleliga misslyckanden på förmenta fiender, skadegörare och sabotörer. När väl fienderna etiketterats och demoniserats kunde de omhändertaras av det juridiska maskineriet. Eftersom fiende var en glidande beteckning i Sovjetunionen bör lägrens funktion kanske främst ses i relation till den del av befolkningen som inte satt i dem. I sådant perspektiv kan Gulag betraktas som inte bara ett korrektionsmaskineri för förflutna människor utan även som ett uppfostrande exempel för sovjetmedborgarna i allmänhet.

Många recensenter har hyllat Applebaums bok. Dagens värld tycks äntligen ha blivit mer mottaglig för information om Gulag-arkipelagens roll i det sovjetiska samhället. Särskilt viktigt blir därför bokens sista kapitel, som behandlar hur minnet av sovjetregimens brutalitet mot den egna befolkningen förvaltas. I Ryssland predikas ånyo "fosterlandets historia" på ett sätt som poängterar Stalintidens positiva sidor medan Gulag möts av offentlig tystnad. Ryssarnas bristande intresse för sitt grymma förflutna kan få bittra konsekvenser, enligt Applebaum, eftersom man berövas offren och hjältarna som satte sig upp mot det sovjetiska systemet.

Ingen läsare kan lämnas oberörd av Appelbaums starka framställning av det mänskliga lidandet i Gulag. Hunger, köld och ensamhet blandades med misstänksamhet, godtycklighet, död och sadism. Applebaum uppskattar att det bara under Stalins 25 år vid makten passerade omkring 18 miljoner människor genom arkipelagen. Ytterligare 6 miljoner deporterades till avlägsna delar av unionen. Den absoluta merparten av dessa människor var inte skyldiga till något annat brott än att vara "förflutna".

Johan Dietsch

Bent Jensen, *Gulag och glömskan. Rysslands tragedi och västvärldens minnesförlust under 1900-talet*, Natur och Kultur, Stockholm 2005. 581 s.

Under senare år har en diskussion börjat föras om västvärldens förhållande till kommunismens terror och förtryck, särskilt i Sovjetunionen. Nazismens förbrytelser har länge med rätta rönt stor uppmärksamhet, medan de sovjetiska brotten inte granskats lika nära. Detta är ett moraliskt problem, då många miljoner män-

niskors död och lidande glömts bort, och även ett vetenskapligt tillkortakommande, eftersom förståelsen av mekanismerna bakom terror och folkmord rimligen bör utgå även från sovjetiska erfarenheter. Denna brist har nu börjat avhjälpas, men tvivelsutan återstår ännu åtskilligt att göra.

Därför är den danske historikern Bent Jensens *Gulag och glömskan* en viktig bok. Jensen har i många år bekämpat dem som velat förtiga eller förringa terrorn i Sovjetunionen och har utstått hårda angrepp. Det märks att Jensen fortfarande för en polemik mot sina kritiker. Ibland förleder hans engagemang honom till onödigt skarpa eller polemiska formuleringar, men detta är inget som skämmer framställningen i stort.

Jensen skildrar bolsjevikernas terror från maktövertagandet 1917 till och med Stalintiden. Han diskuterar Gulagsystemet och antalet döda och frihetsberövade. Jensen konstaterar att förföljelserna inte var olycksfall i arbetet utan målmedvetet planerade och kontrollerade från högsta ort. Inte heller begränsar sig terrorn till Stalins tid utan följer direkt på Lenins maktövertagande och är en integrerad del av bolsjevikernas metoder. Äldre beräkningar av antalet offer är generellt för höga, skriver Jensen, men det hindrar inte att siffrorna ändå är förfärande: mellan 22 och 30 miljoner döda.

Sedan undersöker författaren bilden i väst av den sovjetiska terrorn. Han fastslår att det redan på 1920-talet fanns tillräckligt underlag för en realistisk uppfattning om diktaturen och förtrycket, och information saknades heller inte senare. Jensen anför flera orsaker till att denna information likväl inte trängde in i det allmänna medvetandet. En är desinformation från kommunister i väst, en annan Sovjetunionens egna ansträngningar att dölja sanningen. En tredje är att Sovjetunionen inte ansetts tillhöra den europeiska kulturkretsen, vilket gjort dess förbrytelser mindre besvärliga att hantera för den västliga civilisationen. Därtill kommer en rädsla för att relativisera nazismen och Förintelsen samt en uppfattning om kommunismen som en egentligen "god" ideologi, som trots allt inte borde dömas lika hårt som nazismen.

Jensen dryftar även frågan om likheter och samband mellan Sovjetkommunismen och den tyska nazismen. Han argumenterar för att likheterna faktiskt var stora och för att nazisterna tog över såväl propagandatekniker och organisationsformer som terrormetoder från Sovjet. Båda ideologierna strävade efter att skapa ett perfekt, utopiskt samhälle. För att nå detta mål var de beredda att bruka våld; de sociala grupper som saknade en plats i det nya samhället skulle utrotas eller förslavas. Det finns ingen måttstock varmed man här kan fastställa vems förbrytelser som är värst. Eventuella likheter, skillnader och påverkan borde dock kunna studeras utan att någonderas brott förminskas.

Författaren kritiserar uppfattningen att bolsjevikerna främst var formade av ett specifikt ryskt arv av våld och auktoritärt styre; i stället betonar han den kommunistiska ideologins betydelse för deras handlingar. Här tror jag att Jensen något

underskattar den påverkan det ryska samhället och kulturen haft på bolsjevikerna. Varje samhälle måste utgå från sina egna speciella förutsättningar, och de som vuxit upp i Ryssland bör ha präglats av det på olika betydelsefulla sätt.

Men det frikänner inte kommunismen från skuld. Jensens synes mena att historien visar att kommunismen ofrånkomligen leder till förtryck och terror, och i erfarenhetens ljus blir man benägen att ge honom rätt. Kommunisterna bröt med socialdemokraterna därför att de själva ansåg revolution vara nödvändig för att avskaffa klasskampen; våldet har sålunda varit programmatiskt. De har trott på klasskampen som den enda verkliga konfliktorsaken i samhället. Alla konflikter löser sig när kapitalismen avskaffats, och stämmer inte detta har det legat nära till hands att skylla på att man inte varit tillräckligt radikal och ta till ännu mer våld. Bolsjevikledarna var också uppenbarligen beredda till vilka övergrepp som helst för sitt samhällsideal.

Denna historia kan lära oss mycket om vilka resultat utopier kan få när de skall förverkligas till varje pris och om människors förmåga att tro det de vill tro. Det är både lärorikt och beklämmande att se hur kommunist sympatisörer filterade bort obehaglig information om Sovjetunionen. Denna iakttagelse har relevans även för vår tid; uppenbarligen har många fortfarande inte velat acceptera de lidanden kommunismen bär ansvaret för. Kommunisterna hade aldrig starkt stöd i den svenska eller danska väljarkåren. Men detta betyder inte att vidden av terrorn och missförhållandena i Sovjetunionen verkligen gått upp för människor. Kommunisterna har också varit betydligt starkare i flera andra länder och bland intellektuella.

Jensens verk är till sin karaktär översiktligt och diskuterar tidigare forskning, men det är inte enbart en litteraturstudie utan bygger också på genomgångar och analyser av primärmaterial. Jensen resonerar sakkunnigt i olika frågor som aktualiserats i forskningen. Sammantaget framstår boken som en gedigen och väl underbyggd studie av den sovjetiska terrorn och omvärldens inställning till den. Den vänder sig till och kan med fördel läsas av både historiker och andra av ämnet intresserade.

Martin Alm

Jan Mark, *Kungen som grävde. Gustaf VI Adolf i Italien* (foto: Jan Mark, text: Christer Classon & Giordano Labud), Carlssons, Stockholm 2004. 159 s.

En fotobok om en åldrig svensk kung som gräver i Etrurien – är det en lämplig bok att recensera i *Historisk tidskrift*? Ja, varför inte! För en klassisk arkeolog i synnerhet är det helt uppenbart att kunskap om historien också utvinns ur bilder. Här är det dessutom fråga om fotografier av mycket hög kvalitet både när det gäller motivval och framställning. Vi möter en kung när han sysslar med något som

verkligen intresserar honom. Han är omgiven av olika människor: barnbarn – varav ett så småningom blev drottning av Danmark – livläkare, kammartjänare, hovpersonal, svenska studenter. Och så förstås italienare: arbetare, stolta över att gräva med en kung, lärda professorer, som talar med kungen som med en kollega, och gummor som bjuder på läckerheter i sitt kök när kungen hälsar på. Alltsammans är fångat i det underbara italienska ljuset över ett oförstört landskap.

Vad har då Gustaf VI Adolf betytt för svensk arkeologi? Boken inleds med ett kort kapitel, som behandlar kungen som arkeolog och gynnare av svensk arkeologisk forskning. Hans karriär började vid 16 års ålder med en grävning i närheten av sommarslottet Tullgarn och slutade 1972 på Acquarossa i Etrurien strax före 90-årsdagen. Däremellan hade han ypperliga tillfällen att gynna sin favoritforskning. Det är mycket tack vare honom, då kronprins, som Svenska institutet i Rom kom till stånd 1926 och så småningom Svenska institutet i Athen 1948. Kungens insatser vid inrättandet av Medelhavsmuseet 1954 kan heller inte underskattas.

Till detta kommer hans stora betydelse som inspiratör till arkeologisk forskning först i Grekland med framför allt grävningarna i Asine på 1920-talet och så småningom i Etrurien med kända namn som San Giovenale och Acquarossa. Ämnet klassisk fornkunskap och antikens historia, som det hette då, avknoppades från de klassiska språken 1909, när forskningen kring antikens historia och kultur började bli en alltför tung ballast för de klassiska språken. Till att börja med fanns institutioner i Uppsala och Lund, så småningom också i Göteborg och Stockholm. 1969 fick ämnet ett namn mer i tiden och heter sedan dess antikens kultur och samhällsliv.

Ämnets tillkomsthistoria har, liksom ett antal arkeologiskt intresserade professorer och säkert till en betydande del kungens intresse och stöd, gett forskningen en viss arkeologisk slagsida. Att sex av ämnets nuvarande sju professorer har fått sin första arkeologiska erfarenhet och skrivit sin avhandling på material från "kungens grävningar" säger rätt mycket om den betydelse han haft. Fortfarande spelar arkeologiska undersökningar en relativt stor roll. I Grekland har till exempel grävningar i Asine och Berbati återupptagits. Med ganska få undantag arbetar svenska arkeologer i Grekland i landskapet Argolis på Peloponnesos; i Italien har man koncentrerat sig på södra Etrurien, området kring Rom och Kampanien.

I Sverige i dag är antikens kultur och samhällsliv ett litet ämne, men som representant för svensk klassisk arkeologi är det bärare av en stor tradition och betraktas fortfarande med aktning bland utländska klassiker. Bilderna som vi möter i *Kungen som grävde* tillhör kanske på flera sätt en förgången tid men kungens arv bör föras vidare. Nu bör satsningarna inte vara på stora utgrävningar, utan nu gäller det framför allt att ämnets bredd bevaras och att vårt arv från antiken föras vidare till nya skaror av intresserade studenter. De sista fem åren har frambringat 30 doktorer och deras ämnen visar stor variation i såväl material- som metodval,

något som visar att antikens kultur och samhällsliv är öppet för nya infallsvinklar samtidigt som ämnet förvaltar arvet från tidigare svensk forskning.

På slutet är *Kungen som grävde* försedd med några korta men adekvata kapitel om kultur och samhälle, konst och konsthantverk samt arkitektur. Därtill kommer i början en lista över personer som förekommer på fotografierna. Kanske kunde man följt upp en del personer något bortanför själva utgrävningssituationen och presenterat Pär Göran Gierow som professor i Lund och den anonyma Birgitta Fahlström som docenten Birgitta Tamm.

Boken avslutas med en litteraturlista. De tre grävningarna San Giovenale, Luni sul Mignone och Acquarossa finns visserligen kortfattat beskrivna i början av boken, men man saknar trots detta katalogen *Architettura etrusca. Ricerche svedesi a San Giovenale e Acquarossa 1956–1986*, som skrevs till öppnandet av den permanenta utställningen i Viterbo 1986 och som ger en sammanfattning av grävningarna och deras resultat. Likaså saknas katalogen till den tillfälliga utställning med vilken staden Viterbo 2001 valde att fira Svenska Rominstitutets 75 år, *Re Gustavo VI Adolfo. Archeologo. Mecenate. Uomo di cultura*.

I förordet till den senare skrivs om den tillgivenhet med vilken man ännu minns *il Re Archeologo*, den kungliga arkeologen, som allmänt betraktas som en hedersmedborgare i Viterbo, och också om den kontakt han förmådde upprätta med alla han mötte, från myndigheter till arbetarna på grävningarna. Hans strävan att studera alla yttringar av historia och kultur oberoende av ursprungsland bör tjäna som ett föredöme för att försöka förstå och utbyta erfarenheter med andra kulturer, framhålls det vidare. Om detta inte räcker som bevis på att kungens minne lever kvar i området, så finns det nyöppnade Museo Civico "Gustavo VI Adolfo di Svezia" i Blera nära San Giovenale som ytterligare bevis.

Charlotte Scheffer

Jesper Johansson, *Vägershult – en disciplinförläggning för flyktingar i Sverige under andra världskriget*, Svenska Emigrantinstitutets skriftserie 16, Växjö 2004. 141 s.

Jesper Johansson är doktorand i historia vid Växjö universitet och har i samarbete med Svenska Emigrantinstitutet gett ut en bok om en tidig svensk flyktingförläggning. Arbetet består av två delar. I den första delen studeras lägret Vägershult under tidsperioden 1942–1944, när det var en öppen förläggning och inhyste norska flyktingar. I den andra delen studeras samma läger under perioden 1944–1945, när det var en sluten förläggning som internerade tyska desertörer.

Syftet med boken är att granska formerna för och motiven bakom interneringen av de ovan nämnda grupperna samt att undersöka om denna kan betraktas

som en form av social disciplinering utövad av de svenska myndigheterna. För att ta reda på det har Johansson främst använt källmaterial från Statens utlänningskommissionens lägerarkiv.

Johansson kommer fram till att Socialstyrelsen ställde Vägershult till det norska flyktingkontorets förfogande för att användas som "disciplinförläggning". Begreppet kommer från Ole Kristian Grimnes och källmaterialet ger exempel på att det användes av Socialstyrelsen. Dock verkar det inte som att Socialstyrelsen lade in samma sak i begreppet som Johansson gör. Ett exempel på detta är det faktum att lägret fram till 1944 var en så kallad mellanform. En av följderna av detta var att lägret inte hade taggtrådstängsel. Då lägerledningen i ett brev till Socialstyrelsen från oktober 1942 bad att få sätta upp ett stängsel blev svaret nej. Johanssons tolkning av detta är att "rummets disciplinära sfär i Vägershult inte fungerade fullt så effektivt och tillfredsställande som det eftersträvades" (s 71). En rimligare tolkning hade kanske varit att Socialstyrelsen i det här fallet inte visade tendenser till att vilja disciplinera de internerade i lägret.

Ett annat exempel som talar emot disciplineringsstesen är att flyktingarna själva inte verkade anse att de blev disciplinerade, eller åtminstone inte ansåg det vara något problem. I förläggningsdirektören Eldhs skrivelse till Socialstyrelsen från maj 1944 berättar han att många flyktingar rymde eller arbetsvägrade i hopp om att bli omhändertagna i en sluten förläggning. Den begränsade rörelsefriheten uppvägs enligt Eldh av att de internerade fick lättare arbetsuppgifter och bättre kost och logi. Jag menar att detta är ytterligare ett exempel på att tolkningen av interneringen som en form av socialdisciplinering inte håller.

Till Johanssons försvar skall sägas att diskussionen i andra delen av boken är betydligt bättre och mer självständig än i den första och även innehåller exempel som talar för hans tolkning när det gäller det som Michel Foucault kallar för rummets och tidens disciplinära sfär. Det jag främst tänker på är hans beskrivning av den slutna förläggning där de tyska desertörerna internerades. Deras dagar inrutades i ett strikt tidsschema för mat, arbete och vila och deras möjligheter att röra sig var begränsade. Men steget från den lokala lägernivån upp till myndighetsnivå är långt och att se det inrutade schemat som bevis för myndigheternas disciplineringsiver håller inte. Författaren visar inte att detta var de svenska myndigheternas ambition.

Johansson diskuterar kritiken mot Foucault men däremot inte de delar i hans egen empiri där teorin inte fungerar som förklaring. Hur troligt är det egentligen att den svenska staten internerade människor främst i syfte att disciplinera dem? Det är ingen tvekan om att interneringen av människor innebar att de blev rättslösa. Den kritiken framfördes också i den samtida debatten, visar Johansson. Det är heller ingen tvekan om att den svenska utlänningskontrollen syftade just till kontroll, men att detta också skall tolkas som en disciplinering är inte självklart. Frågan vad den svenska staten hade för intresse av att disciplinera de internerade

ställs tyvärr aldrig. Efter att ha läst Johanssons bok blir min tolkning att de motiv som tidigare forskning visat fortfarande verkar rimliga och att disciplinering inte till fullo kan förklara statens motiv för flyktingpolitiken.

Tyvärr gör de många upprepningarna boken svårläst och man får intrycket att den inte är ordentligt genomarbetad. Ett annat problem är att de två sinsemellan ganska olika undersökningarna aldrig helt knyts ihop. Ytterligare en kritikpunkt är att en viktig del av tidigare forskning helt förbigås. Den bok jag tänker på är Paul A Levines avhandling *From Indifference to Activism* från 1998. I stället använder Johansson sig av Steven Kobliks nu förlegade och av Levine kritiserade studie. Detsamma kan sägas gälla även för Hans Lindbergs studie från 1973. Den är visserligen i mångt och mycket fortfarande viktig men undersökningen sträcker sig inte längre än till 1941. Med tanke på att Levines studie sträcker sig till 1944 är det förvånande att den helt förbises.

Det är dock bra att det kommer litteratur om interneringslägren eftersom det finns relativt litet forskning om dessa. Johanssons kartläggning är det inget större fel på och den förefaller välgjord. Samtidigt hade boken vunnit på en ordentlig omarbetning och på att den i mitt tycke väl stora och problematiska teoriapparaten hade strukits. Johansson hade kunnat nöja sig med de tolkningar han ändå gör om klass, kön och kontroll – de duger gott.

Karin Kvist Geverts

Carl Göran Andræ, *Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944*, Gustav Adolfs akademien, Uppsala 2004. 184 s.

Professor emeritus Carl Göran Andræ gör en insats när han tar sig an att beskriva den estniska flyktingströmmens väg till Sverige under andra världskriget. I sin bok *Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944* sammanför han tidigare spridda kunskaper med ett gediget eget arbete byggt på källor från svenska, tyska, estniska och amerikanska arkiv. Genremässigt är arbetet en politisk historia vars främsta förtjänst är det empiriska bidraget till ett tidigare relativt outforskat område.

Fokus i Andræns arbete ligger på svenska politikernas och myndigheters överväganden och agerande, någonting som han ofta gestaltar genom att enskilda aktörer lyfts fram. Under krigets första år ägnades myndigheternas omsorg främst den lilla estlandssvenska minoriteten vilken Sverige på olika sätt försökte bistå. Förhandlingar ägde rum både med de sovjetiska och med de tyska ockupationsmakterna men först i kriget slutskede tillät de tyska myndigheterna att de uppemot 7 000 estlandssvenskarna emigrerade till Sverige. Med denna grupp följde även en stor skara ester utan estlandssvensk anknytning.

Under kriget sände det svenska försvaret och estniska flyktingorganisationer

båtar över Östersjön för att inhämta underrättelser. Dessa båtar tog allt som of-tast med sig flyktingar tillbaka och blev en del av en mer eller mindre kommersiell flyktingtrafik. Båttrafiken övergick under den sovjetiska framryckningen under hösten 1944 i en amerikanskledd operation med syfte att evakuera gräddan av estniska politiker och kulturpersonligheter till väst.

Den sovjetiska återockupationen 1944 gav också upphov till den stora flykting-våg som under september och oktober förde uppemot 22 000 ester över Öster-sjön till Sverige. Flyktingvågen tog svenska politiker och tjänstemän på sängen, då det saknades beredskap för ett så omfattande flyktingmottagande. Mottagandet av flyktingarna organiserades efter hand och skedde ofta med frivilliga insatser som stöd. Skötseln av flyktinglägren överläts huvudsakligen på flyktingarna själva och strävan var att flyktingarna så snart som möjligt skulle lämna lägren och skaffa sig en egen försörjning.

Andræ menar att de politiker och tjänstemän som fick ansvaret för flykting-frågan i grunden hade en välvillig inställning till flyktingarna, men att de oroade sig för allmänhetens inställning, för de stora kostnaderna och för de utrikespoli-tiska komplikationer som flyktingarna kunde ge upphov till. Andræ visar dock att den svenska politiken mycket snart fick som mål att skydda flyktingarna samti-digt som myndigheter metodiskt arbetade med att sortera ut krigsförbrytare och andra oönskade element bland flyktingarna.

Utrikespolitiskt ställde flyktingmottagandet Sverige inför en svår balansgång. Sedan början av kriget var praxis att inga flyktingar skulle sändas tillbaka mot sin vilja. Denna ställdes nu mot en sovjetisk önskan om repatriering och en svensk strävan att hålla sig väl med Sovjetunionen utan att vara undfallande. Andræ ger i detta sammanhang ett intressant perspektiv på baltutlämningen. Han menar att den svenska opinionens reaktioner på utlämningen, då sju ester och 160 letter återsändes, fick den sovjetiska utrikesförvaltningen att avstå från ytterligare krav på repatriering. Risken betraktades som stor att ett storskaligt återsändande av flyktingar skulle kunna äventyra den svenska regeringens ställning och därmed långsiktigt de svensk-sovjetiska relationerna.

Andræs arbete är betydelsefullt som ett första sammanfattande arbete om det svenska mottagandet av flyktingar från Estland under andra världskrigets slut-skede. Hans redogörelse för de svenska beslutsfattarnas agerande är detaljerad och grundlig, men då studien är koncentrerad kring ledande politiker och tjäns-temän går något av den bredare kontexten förlorad. Övriga samhällsinstitutioner eller allmänhetens inställning är inte närmare undersökta, trots att de tillmäts betydelse i framställningen. Detta lämnar dock flera intressanta ingångar till fort-satt forskning om flyktingmottagandet och flyktingarnas integrering i det svenska samhället.

Johan Eellend

Mats Jönsson, *Film och historia. Historisk Hollywoodfilm 1960–2000*, KFS, Lund 2004. 259 s.

”Film utgör ett i stora delar outnyttjat historiskt källmaterial som alltid säger mer av empiriskt värde om sin produktionskontext än det gör om perioden som skildras.” Detta är huvudtesen som film- och mediavetaren Mats Jönsson driver i sin doktorsavhandling om relationerna mellan film och historia. Tesen kan tyckas självklar, men, framhåller Jönsson, det är autenticiteten och korrektheten i skildringen av den porträtterade perioden och inte vad filmen säger om sin samtid som vanligen är utgångspunkten när filmer diskuteras i akademi och press.

Avhandlingen, som består av två delar, inleds med en bakgrund till projektet. Vidare görs en historisk genomgång av Hollywoodfilmen och de teoretiska diskussionerna kring film och historia redovisas. De senare befinner sig, enligt Jönsson, fortfarande i sin linda. Jönssons tvärvetenskapliga teoribygge är framför allt inspirerat av den filmvetenskapliga neoformalismen, som inriktar sig på åskådarens konstruktion av berättelsen, och av receptionsforskning, där filmen ses som en matris vars överensstämmelse med förväntningshorisonten bedöms. Lite underligt är resonemanget att dessa matriser fungerar så länge de fungerar. Här finns även en av Hayden White-inspirerad narrativism samt den av filmvetaren Vivian Sobchack lanserade idén om det ”palimpsestiska historiska medvetandet”. Den sistnämnda teorins kärna är att det binära motsatsförhållandet mellan historia och myt inte längre är hållbart i vår medierade verklighet utan bör kombineras i ett nytt integrerat och flerskiktat förhållningssätt till det förflutna.

Relationerna mellan filmvetenskapen och historievetenskapen behandlas, liksom relationerna mellan Europa och USA. Här förs den brittiske militärhistorikern Anthony Beevors kritik av Jean-Jacques Annauds film *Enemy at the Gates* fram som exempel.

Avhandlingens andra del utgörs av ett antal kontextualiserade filmanalyser och avslutas med en sammanfattande slutsats. Urvalet av filmer grundar sig främst på deras popularitet och genomslagskraft. I analysen delar Jönsson in filmerna och deras mottagande utifrån sociologen Frank Furedis idéer om de två perspektiven. Det passiva – Historia med stort H – som är konservativt och strävar efter att bevara traditioner och gemensam identitet, ställs mot historiskt tänkande, som enligt Jönsson ”utifrån Marx överväger huruvida enskilda individer kan influera händelsernas gång i samtiden”.

Den första film som avhandlas är John Fords *The Man Who Shot Liberty Valence* från 1962. Filmen kritiserar Hollywoods tidigare bild av det förflutna, samtidigt som den själv utgår från denna bild. Jönsson tolkar detta som en indikation på en övergång från det storslagna av myter och legender dominerade till en gryende palimpsestisk historisk medvetenhet. I filmens berömda citat “[W]hen the legend becomes the fact, print the legend” kan man spåra Fords kritik av den

yngre generationens desillusionerade bild av historia och verklighet. Filmen bemöttes positivt av kritikerkåren men blev ingen publiksuccé då dess matris, enligt Jönsson, inte överensstämde med samtidens bild av Amerika. Jönsson menar att filmen är en givande historisk källa till denna övergångsperiods syn på dåtid och nutid.

Följande kapitel behandlar 1970-talets *New Hollywood*-filmer och deras samtidskontext präglad av en upprorisk ungdomsrörelse, protester mot kriget i Indokina/Vietnam och ett vetenskapligt paradigmskifte. Arthur Penns *Bonnie and Clyde* från 1967 får i avhandlingen stå som exempel för New Hollywood, där det historiska tänkandet och individens roll som aktör presenterades som eftersträvansvärt. Filmerna från slutet av 1970-talet och från 1980-talet präglades däremot av en återgång till 1950-talets konservativa syn på historia; filmer som *First Blood* och *American Graffiti* passade väl in i samtidens förväntningshorisont.

Steven Spielbergs film *Saving Private Ryan* är Jönssons avslutande exempel. Filmen kopplas samman med idéer om 1990-talets *historical turn*, nyhistoricismen och den mediala kontexten. Filmen använder en blandning av dokumentär stil och vanlig spelfilm, myt och fakta för att, som Spielberg uttryckte saken, korrigera myten.

Avhandlingen visar tydligt att filmer säger mycket om sin samtid och är en viktig samtidshistorisk källa. Jönssons teoretiska ansats är visserligen något spretig och osystematisk och är delvis så bred att den är giltig för allt från grekiska dramer till science fiction, men den hjälper ändå till att koppla filmerna till deras produktionskontext. Avslutningsvis en anmärkning: Jönsson har, som jag ser det, missat ett grundläggande skäl till att media och akademi bedömer historiska filmer utifrån hur korrekt de återger det förflutna – när vi går på bio och ser historiska filmer gör vi det inte för att vi är intresserade av vad de kan säga om samtiden utan för vad de berättar om det förflutna.

Pontus Rudberg